

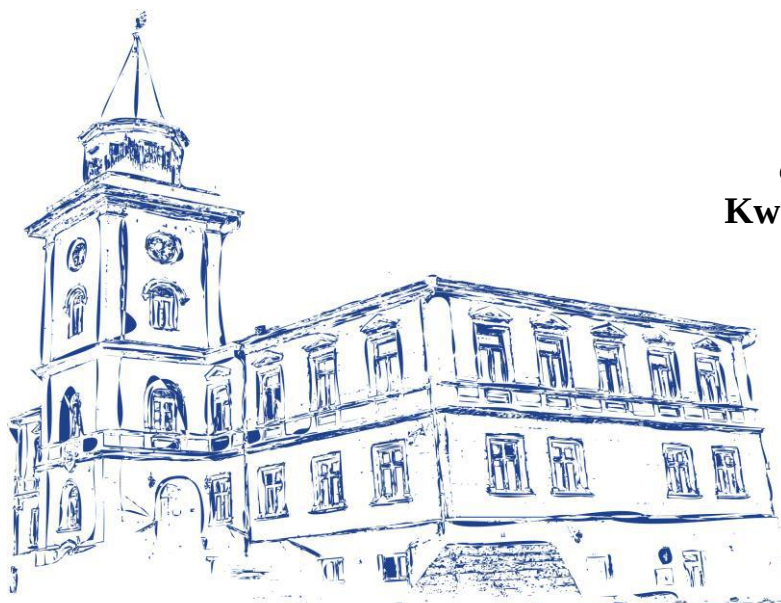
Załącznik do uchwały

Nr XLIV/421/2017

Rady Miejskiej w Brzozowie

z dnia 30 października 2017 r.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY BRZÓZÓW

***opracowanie:
Kwolek Ryszard***

Brzozów 2017 r.

SPIS TREŚCI:

SPIS TREŚCI:	0
I. WSTĘP.....	3
II. PODSTAWA PRAWNA I CELE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	4
III. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	5
IV. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	11
IV.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami:.....	11
IV.2. Relacje <i>Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów</i> z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa	14
V. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	22
V.1. Relacje <i>Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami gminy Brzozów</i> z dokumentami opracowanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych miasta i gminy)	22
V.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy Brzozów	32
V.2.1. Zarys historii miejscowości gminy Brzozów	32
V.2.2. Krajobraz kulturowy	41
V.2.3 Układy przestrzenne	42
V.2.4. Zabytki nieruchome z wyszczególnieniem obiektów o istotnej wartości i znaczeniu	45
V.2.5. Zabytki ruchome	60
V.2.6. Zabytki archeologiczne	64
V.2.7. Zasób muzealny	70
V.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	71
V.4. Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków.....	74
VI. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ	75
VII. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE	78
VII.1. Priorytet: Ochrona dziedzictwa kulturowego, układu urbanistycznego, układów ruralistycznych na obszarze gminy	78

VII.2. Priorytet: Opieka nad zabytkami nieruchomymi, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów obiektów charakterystycznych dla gminy	79
VII.3. Priorytet: Opieka nad zabytkami ruchomymi.	81
VII.4. Priorytet: Opieka nad zabytkami archeologicznymi.	82
VII.5. Priorytet: Opieka nad zasobem muzealnym	84
VII.6. Priorytet: Rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach.	85
VII.7. Priorytet: Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego – rozwój turystyki, działania edukacyjne, promocyjne itp.	85
VII.8. Zadania <i>Programu</i> do realizacji w latach 2017-2020 [do opracowania przez gminę].	87
VIII. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI I ZASADY OCENY REALIZACJI <i>GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY BRZOZÓW</i>	88
IX. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA <i>GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY BRZOZÓW</i>	89
IX.1. Prognozy dotyczące finansowania zadań <i>Programu</i> przewidziane do realizacji w latach 2017-2020 [do opracowania przez gminę]	94
X. ANEKSY	95
X.1. ANEKS nr 1 - Wykaz obiektów w Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Brzozów	95
X.2. ANEKS nr 2 - Wykaz obiektów w Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Brzozów - stanowiska archeologiczne	97
X.3. ANEKS nr 3 – Wykaz obiektów proponowanych do ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków	105

I. WSTĘP

Obecny *Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów* jest kolejnym¹ tego typu dokumentem, którego wymóg opracowania wprowadziła *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* z 2003 r. Zasady opracowywania *Programu* zostały zawarte w dokumencie *Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny*².

Odnosząc się do czasu powstania poprzedniego *Programu* częściowo zmieniła się sytuacja w zakresie strategicznych dokumentów dotyczących ochrony zabytków zarówno na poziomie ogólnopolskim jak i po części na poziomie Gminy. Zmiany te zostały ujęte i przeanalizowane w niniejszym tekście.

Podrozdział *Charakterystyka zasobu zabytkowego gminy* w dużej części wykorzystuje opracowanie zawarte we wcześniejszym *Programie* na lata 2013-2016, który wskazywał i charakteryzował najważniejsze obiekty, zespoły obiektów i cechy krajobrazu kulturowego gminy. Obecnie zasób ten został zweryfikowany i częściowo zmieniony w związku ze znaczącym uszczupleniem Gminnej Ewidencji Zabytków. Należy bowiem zauważyć, że podstawą przygotowania wcześniejszego *Programu* był zasób Gminnej Ewidencji Zabytków, który liczył 468 obiektów oraz dodatkowo 156 stanowisk archeologicznych. W wyniku zarządzenia Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 14/2013 zasób ten został ograniczony do 55 obiektów przy nie zmienionej liczbie stanowisk archeologicznych. Ten zasób, zweryfikowany w czasie objazdów terenowych przeprowadzonych na terenie Gminy Brzozów był materiałem wyjściowym przy opracowaniu niniejszego *Programu*.

Autor pisząc *Program* zwrócił także uwagę na zmiany jakie zaszły w stanie zachowania zabytków znajdujących się na omawianym obszarze, jak również na zmiany kontekstu przestrzennego w jakim one występują.

Główny rdzeń według, którego powstał poprzedni *Program* został zasadniczo zachowany. Zawiera on analizę prawną ochrony zabytków oraz analizę kolejnych dokumentów, odnoszących się do ochrony i zagospodarowania dziedzictwa kulturowego. W następnych rozdziałach omówiono zasób zabytków Brzozowa i miejscowości wchodzących w skład gminy. Wynikiem analizy zasobu, jego stanu zachowania i prac terenowych było sformułowanie propozycji konkretnych działań mających na celu zachowanie i ochronę dziedzictwa kulturowego Gminy, a także jego praktyczne zagospodarowanie. Ostatnią częścią opracowania są aneksy zawierające Gminną Ewidencję Zabytków, wykaz stanowisk archeologicznych oraz wykaz obiektów proponowanych do ujęcia w GEZ.

¹ Poprzedni Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów oprac. B. Podubny we współpracy z A. Fortuna-Marek, R. Kwolek, I. Florkiewicz

² dokument dostępny na stronie http://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Opracowania_NID/

II. PODSTAWA PRAWNA I CELE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Obowiązek przygotowania *Programów Opieki nad Zabytkami* na poziomie poszczególnych szczebli samorządu terytorialnego Rzeczypospolitej Polskiej funkcjonuje w polskim prawodawstwie od czasu uchwalenia w 2003 r. *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*³. Artykuł 87 *Ustawy...* zobowiązuje gminy do sporządzania i uchwalania *Gminnego programu opieki nad zabytkami*, który:

- winien być opracowywany na okres 4 lat;
- służy celom określonym w ustawie;
- przyjmuje Rada Miasta po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

Z realizacji *Programu* Burmistrz sporządza co 2 lata sprawozdanie, które przedstawia Radzie Miasta.

W Art. 87 pkt. 2 *Ustawy...* zawarte są także najważniejsze cele opracowania programu opieki nad zabytkami, tj:

1. „włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. Uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.”

³ Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568; tekst ujednolicony dostępny m.in. na stronie Narodowego Instytutu Dziedzictwa http://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Prawo/Polskie_akty_prawne/.

III. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI

Niniejszy Programu został opracowany w oparciu o wymienione poniżej ustawy:

- ***Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;***
- ***Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym;***
- ***Ustawa z dnia 26 marca 2012 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej***
- ***Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach***
- ***Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu***

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (zwanej dalej *Ustawą*) definiuje pojęcie zabytku (Art. 3 pkt. 1):

„zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”

Artykuł 4 opisuje formy ochrony sprawowanej nad zabytkiem przez organy administracji publicznej, a w następnym art. 5 ustawodawca definiuje obszar opieki właściciela nad zabytkiem: „opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury”

Kolejny artykuł - art. 6.1 i 6.2 - określa podstawowe pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami oraz przedmiot, zakres, formy i sposób ich ochrony. Należy podkreślić że ochronie i opiece podlegają (bez względu na stan zachowania):

„1) zabytki nieruchome będące w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
- c) dziełami architektury i budownictwa,
- d) dziełami budownictwa obronnego,
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
- f) cmentarzami,

- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome będące w szczególności:
- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
 - e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (...),
 - f) instrumentami muzycznymi,
 - g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
 - h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 3) zabytki archeologiczne będące w szczególności:
- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
 - b) cmentarzyskami,
 - c) kurhanami,
 - d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej”.
- Dodatkowo „Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.

Artykuł 7 *Ustawy* definiuje formy i sposób ochrony zabytków. Formami ochrony zabytków są:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, (...).

Ustawa określa również obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do obowiązków gminy należy w szczególności:

- prowadzenie gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy (art. 22. p. 4)
- sporządzanie (na okres 4 lat) gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87);

- uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej (art. 18 i 19).
- sporządzanie gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowywanego zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r.

Artykuł 19 *Ustawy* określa konkretne działania, które odnośnie zabytków Gmina podejmuje wykonując własne zadania:

„1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- 3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- 1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- 2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.”

We wspomnianej gminnej ewidencji zabytków powinny znaleźć się:

- 1) Zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- 2) Inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- 3) Inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. (art. 22. p.5)

Szczegółowo określone obowiązki Gminy w stosunku do obiektów zabytkowych objętych ochroną, których Gmina jest właścicielem lub posiadaczem zapisane są w *Ustawie* w art.: 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71 i 72).

Do najistotniejszych (i co ważne: jej tylko przypisanych) kompetencji Gminy w zakresie ochrony zabytków należy możliwość utworzenia (na mocy uchwały ra-

dy gminy) parku kulturowego, stanowiącego jedną z form ochrony zabytków (art.16 i 17).

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym określa zadania własne gminy. Wymienione w ustawie zadania obejmują także zagadnienia odnoszące się wprost, bądź pośrednio do ochrony zabytków. Należą do nich w szczególności zadania, które obejmują kwestie:

- ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej;
- gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego;
- kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- kultury fizycznej i turystyki;
- zieleni gminnej i zadrzewień;
- cmentarzy gminnych;
- utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych;
- promocji gminy.

Ustawa z dnia 26 marca 2012 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej precyzuje, iż działalność kulturalna polega na tworzeniu, upowszechnianiu i ochronie kultury (art. 1, ust. 1); działalność kulturalna instytucji kultury nie stanowi przy tym działalności gospodarczej w rozumieniu odrębnych przepisów (art. 3, ust. 2). Mecenat nad nią sprawuje państwo oraz organy jednostek samorządu terytorialnego w zakresie ich właściwości; polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opiece nad zabytkami (art. 1, ust. 2 i 4).

Ustawa precyzuje, iż formami organizacyjnymi działalności kulturalnej są w szczególności: teatry, opery, operetki, filharmonie, orkiestry, instytucje filmowe, kina, muzea, biblioteki, domy kultury, ogniska artystyczne, galerie sztuki oraz ośrodki badań i dokumentacji w różnych dziedzinach kultury (art. 2). Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym, przy czym prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym (art. 9). Organizator (w tym np. jednostka samorządu terytorialnego) zapewnia instytucji kultury środki niezbędne do rozpoczęcia i prowadzenia działalności kulturalnej oraz do utrzymania obiektu, w którym ta działalność jest prowadzona (art. 12).

Ustawodawca przewidział również możliwość przyznania przez Miasto nagrody lub stypendia osobom zajmującym się twórczością artystyczną, upowszechnianiem kultury oraz ochroną kultury / opieką nad zabytkami.

Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach określa podstawowe ramy i zasady funkcjonowania polskich muzeów. Już w definicji stanowi ona, iż „Muzeum jest jednostką organizacyjną nienastawioną na osiągnięcie zysku, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów” (art. 1.)

Wedle ustawy muzeum realizuje powyższe cele w szczególności poprzez (art. 2):

- 1) gromadzenie zabytków w statutowo określonym zakresie,
- 2) katalogowanie i naukowe opracowywanie zgromadzonych zbiorów,
- 3) przechowywanie gromadzonych zabytków, w warunkach zapewniających im właściwy stan zachowania i bezpieczeństwo, oraz magazynowanie ich w sposób dostępny do celów naukowych,
- 4) zabezpieczanie i konserwację zbiorów oraz, w miarę możliwości, zabezpieczanie zabytków archeologicznych nieruchomych oraz innych nieruchomych obiektów kultury materialnej i przyrody,
- 5) urządzenie wystaw stałych i czasowych,
- 6) organizowanie badań i ekspedycji naukowych, w tym archeologicznych,
- 7) prowadzenie działalności edukacyjnej,
- 7a) popieranie i prowadzenie działalności artystycznej i upowszechniającej kulturę,
- 8) udostępnianie zbiorów do celów edukacyjnych i naukowych,
- 9) zapewnianie właściwych warunków zwiedzania oraz korzystania ze zbiorów i zgromadzonych informacji,
- 10) prowadzenie działalności wydawniczej.

Samorząd jako podmiot tworzący (lub przejmujący) muzeum zobowiązana jest do:

- 1) zapewnienia środków potrzebnych do utrzymania i rozwoju muzeum;
 - 2) zapewnienia bezpieczeństwa zgromadzonym zbiorom;
- sprawowania nadzoru nad muzeum (art. 5 ust. 4).

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu - tytuł ustawy wskazuje na tematykę w niej zawartą. Ustawodawca w trosce mającej na celu podniesienie jakości i ochronę krajobrazu wprowadza nowe mechanizmy prawne. Wprowadza ona m.in. obowiązek wykonania przez samorząd województwa audytu krajobrazowego dla całego województwa. Dokument ten ma identyfikować i oceniać krajobrazy występujące na terenie danego województwa, określać lokalizację parków kulturowych - jednej z formy ochrony. Dla samorządu na poziomie gminy ważne

jest wprowadzenie regulacji prawnych odnoszących się do całościowego uregulowania tematu reklam. Ustawa pozwala samorządom m.in. na wprowadzenie zasad i warunków sytuowania tablic i urządzeń reklamowych, ustalania ich rozmiarów, standardów jakościowych i rodzaju materiałów. Gmina będzie mogła także wskazywać obszary, na których będą obowiązywały zakazy umieszczania tablic i urządzeń reklamowych (z wyłączeniem szyldów). Zasady te i zakazy samorząd wprowadzać będzie poprzez Uchwałę Rady Gminy mającą charakter prawa miejscowego. Dodatkowo dla obszarów z uchwalonymi zasadami i warunkami gmina będzie mogła wprowadzić opłatę reklamową od posiadania tablic i urządzeń reklamowych.

IV. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

IV.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami:

- *Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami* uchwalony przez Radę Ministrów Uchwałą nr 125/2014 z dn. 24.06.2014 na lata 2014-2017
- *Narodowa Strategia Rozwoju Kultury* wraz z *Uzupełnieniem Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Narodowy Program Kultury „Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego”* i *Program Operacyjny „Dziedzictwo Kulturowe”*

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017 jest pierwszym tego typu opracowaniem w historii Rzeczypospolitej.

W *Krajowym programie*, w ramach trzech obszarów, zdiagnozowano sposób funkcjonowania administracji związanej z ochroną zabytków, stan zabytków oraz obszar omawiający współpracę na rzecz ochrony zabytków. Następnie przeprowadzono analizę SWOT oraz skonfrontowano z dokumentami strategicznymi dla kraju. Jednym z istotniejszych rozdziałów, jest ten poświęcony kierunkowi rozwoju. Zawarto w nim trzy cele szczegółowe:

- Cel szczegółowy 1: Wspieranie rozwiązań systemowych na rzecz ochrony zabytków w Polsce
- Cel szczegółowy 2: Wzmocnienie synergii działania organów ochrony zabytków
- Cel szczegółowy 3: Tworzenie warunków do aktywnego uczestnictwa w kulturze, edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego oraz jego promocji i reinterpretacji

W kontekście ochrony zabytków na poziomie samorządowym ważne są zagadnienia horyzontalne zdefiniowane w *Krajowym Programie*:

- a. (...)
- b. dostosowanie prawa i praktyki ochrony zabytków w Polsce do standardów międzynarodowych – m.in. wdrożenie podejścia krajobrazowego, w tym podkreślenie roli parków kulturowych – jako jednej z kluczowych form ochrony zabytków,
- c. wzmocnienie realizacji konstytucyjnej zasady pomocniczości, w szczególności w odniesieniu do zadań realizowanych przy zaangażowaniu obywateli lub skierowanych bezpośrednio do nich,
- d. zwiększenie efektywności ochrony lokalnego dziedzictwa kulturowego – poprzez lepszy przepływ informacji pomiędzy organami ochrony zabytków a społecznościami żyjącymi w ich otoczeniu,

- e. zwiększenie zaangażowania samorządów w ochronę i opiekę nad zabytkami oraz wzmocnienie zaangażowania społecznego na rzecz ochrony zabytków,
- f. działania administracyjne na rzecz zwiększania dostępności obiektów zabytkowych dla osób niepełnosprawnych – likwidowanie barier i łagodzenie uciążliwości związanych z niepełnosprawnością ma istotne znaczenie dla przeciwdziałania wykluczenia tej grupy społecznej z dostępu do dóbr kultury, w tym dostępu do zabytków.

Zagadnienia horyzontalne nie tworzą dodatkowego poziomu w hierarchicznej strukturze dokumentu, zgodnie z jego podziałem na cel główny, cele szczegółowe i kierunki działania. Wskazują jednak tematy priorytetowe w obszarze ochrony zabytków, przyjęte do realizacji do 2017 r. W związku z upływem czasu obowiązywania *Krajowego Programu...* trwają prace nad opracowaniem jego w nowej odsłonie.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów a Narodowa Strategia Rozwoju Kultury wraz z Uzupełnieniem Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, Narodowy Program Kultury „Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego” i Program Operacyjny „Dziedzictwo Kulturowe”

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury [dalej: NSRK] obejmuje wszystkie sfery i zagadnienia jakie wiążą się z funkcjonowaniem kultury w Rzeczypospolitej Polskiej. Cechą charakterystyczną jest horyzontalne ujęcie wielu zagadnień, które znalazły swój odpowiednik w Narodowych Programach Kultury, będących podstawowymi dokumentami programowymi realizowania przyjętej strategii. Wśród działań określonych w Strategii znalazły się tylko takie, które w bezpośredni sposób przekładają się na rozwój kultury. Z punktu widzenia systemu wdrażania Strategii, a poprzez to kształtowania warunków opieki nad zabytkami, bardzo istotne znaczenie ma fakt, iż po raz pierwszy docelowym obszarem działania państwa w dziedzinie kultury i ochrony dziedzictwa narodowego jest region.

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury wskazuje także bardzo ważną przemianę w kształtowaniu podejścia do sposobów ochrony dziedzictwa kulturowego. Współczesna ochrona zabytków powinna skupiać się bowiem na powiązaniu kultury z rozwojem gospodarczym i dochodami regionów ponieważ m.in. „Kultura wraz z przemysłami kultury staje się sektorem generującym dochody, nowe miejsca pracy, a także czynnikiem zwiększającym atrakcyjność lokalizacyjną regionów dla inwestorów i mieszkańców”.

Warto podkreślić, że autorzy Uzupełnienia Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 – 2020 dostrzegli dużą dysproporcję w rozwoju kultury w różnych regionach kraju, zauważając przy tym dominację w tej dziedzinie Mazowsza oraz Małopolski. Z tego powodu w dokumencie wyznaczono jako cel strategiczny zrównoważenie rozwoju kultury w regionach, któremu towarzyszy 12 celów częściowych/uzupełniających:

- 1) Wzrost efektywności zarządzania sferą kultury.
- 2) Zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju i dostępie do kultury.

- 3) Wzrost udziału kultury w PKB.
- 4) Zachowanie dziedzictwa kulturowego zabytków.
- 5) Modernizacja i rozbudowa infrastruktury kultury.
- 6) Wzrost uczestnictwa w kulturze.
- 7) Rozwój szkół artystycznych i zwiększenie liczby godzin edukacji kulturalnej w programach szkolnych.
- 8) Efektywna promocja twórczości.
- 9) Promocja polskiej kultury zagranicą.
- 10) Ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem.
- 11) Wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury.
- 12) Rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia).

Strategia w perspektywie lat 2004 – 2020 wyznaczyła następujące obszary strategiczne, z których jedno wprost a inne pośrednio mogą odnosić się do zachowania dziedzictwa na poziomie samorządowym:

- a) promocja czytelnictwa i wsparcie sektora książek i wydawnictw,
- b) ochrona dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie ochrona i rewaloryzacja zabytków,
- c) (...)
- d) wzmocnienie efektywności działania i roli instytucji artystycznych w kreowaniu sfery kultury, w tym i promocji polskiej twórczości artystycznej,
- e) (...).

Natomiast cele cząstkowe będą realizowane w ramach pięciu obszarów priorytetowych którym odpowiadają Narodowe Programy Kultury [NPK]. Wśród nich najważniejszym dla ochrony zabytków jest:

„Dziedzictwo kulturowe *NPK Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego*”

Wspomniane Narodowe Programy Kultury zostały uszczegółowione i rozszerzone w programach operacyjnych Ministra Kultury, których jest 11. Programy operacyjne, skierowane m.in. do samorządów są ogłaszane decyzją Ministra Kultury wraz z alokacją finansową na dany rok budżetowy.

Najważniejszym dla tematyki tego opracowania jest program *Dziedzictwo kulturowe*, w ramach którego istotne dla gminy wydają się następujące zagadnienia:

- ochrona zabytków
- wspieranie działań muzealnych
- kultura ludowa i tradycyjna (także w kontekście ratyfikowanej w ostatnich I. przez Rzeczpospolitą Konwencji UNESCO w sprawie ochrony dziedzictwa niematerialnego).

IV.2. Relacje Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

- ***Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014-2017***
- ***Strategia rozwoju województwa podkarpackiego na lata 2007-2020;***
- ***Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego;***

W skali województwa podkarpackiego najistotniejszym dokumentem dotyczącym zabytków jest ***Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2014-2017*** przyjęty przez Sejmik Województwa Podkarpackiego Uchwałą Nr XLII/846/14 z dn. 27.01.2014 r.

Program koncentruje się na trzech priorytetach występujących w następującej kolejności:

- Priorytet I *Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego* zawiera 5 kierunków działań, wśród nich kierunek działań 1 *Rewaloryzacja i rewitalizacja układów urbanistycznych i ochrona układów ruralistycznych* wprost odnosi się do Brzozowa ze względu na zachowanie jego historycznego układu urbanistycznego. Postulaty zawarte w innych punktach także można odnieść do Gminy Brzozów, ale już w sposób pośredni.

Kierunek działań 2: Zachowanie tożsamości regionalnej i lokalnej oraz historycznej wielokulturowości regionu

Działania:

1. Ochrona obiektów zabytkowych stanowiących pozostałość po dawnych kulturach i narodach.
 - 1.1. Utrzymanie wielokulturowego bogactwa, tożsamości lokalnej i regionalnej m.in. poprzez działania o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim, w tym wspieranie folkloru i sztuki ludowej oraz ochronę wartości niematerialnych,
2. Prowadzenie działań związanych z „ochroną” niematerialnego dziedzictwa kulturowego - „»ochrona« oznacza środki mające na celu zapewnienie przetrwania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, w tym jego identyfikację, dokumentację, badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie i przekazywanie, w szczególności poprzez edukację formalną i nieformalną, jak również rewitalizację różnych aspektów tego dziedzictwa.” (zgodnie z Konwencją UNESCO z 2003 r.)
3. Ochrona dziedzictwa niematerialnego w tym tradycji oraz produktów regionalnych i lokalnych:
 - 3.1. Wspieranie tradycyjnego rzemiosła i ginących zawodów oraz tradycyjnych form działalności gospodarczej
 - 3.2. Promocja produktów regionalnych i lokalnych

- 3.3. Wspieranie lokalnych inicjatyw zmierzających do udokumentowania, zachowania, kultywowania wartości niematerialnych (pieśni, podania, legendy, tradycje związane z ważnymi wydarzeniami rodzinnymi jak śluby czy pogrzeby, tradycje związane ze świętami, potrawy regionalne, nazwy miejscowe).
- 3.4. Wspieranie archiwizacji cyfrowej zasobów niematerialnego dziedzictwa
(...)
4. Wsparcie działań dotyczących upamiętnienia ważnych wydarzeń historycznych, wybitnych postaci związanych z regionem itp. poprzez działalność wydawniczą (regionalia), organizowanie okazjonalnych wystaw i ekspozycji itp.
- Priorytet II Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym jako czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa
zawiera 5 kierunków działań oraz zadania odpowiadające celom wymienionych w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (Art. 87. ust.2). Wskazane do realizacji działania i zadania przyczynić się mają przede wszystkim do: ochrony obiektów o szczególnej wartości, zahamowania procesu degradacji zabytków i dążenia do poprawy ich stanu zachowania, wspierania racjonalnego wykorzystania środków finansowych na ratowanie obiektów szczególnie zagrożonych, wzmocnienie poziomu ochrony zabytków przemysłu, tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
 - Priorytet III Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości
zawiera 3 kierunki działań oraz działania. Uwzględnione w tym priorytecie kierunki działań i zadania służyć mają przede wszystkim szeroko rozumianemu badaniu, dokumentowaniu oraz rozpoznaniu i dokumentacji zabytków; wykorzystaniu zabytków dla potrzeb edukacyjnych i turystycznych oraz zachowaniu i kultywowaniu tradycji. Zarówno wyszczególnione w tym priorytecie kierunki działań, tj.: rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach, działania szkoleniowe oraz edukacja i promocja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu, ochrona kultury ludowej (w tym wartości niematerialnych), tworzenie tematycznych szlaków turystycznych jak i wiele konkretnych zadań stanowią ważne odniesienie dla *Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów*. Bezpośrednio do dziedzictwa kulturowego odnosi się w Kierunku działań 3 - Tematyczne szlaki turystyczne, postuluje się utrzymanie i promowanie istniejących szlaków m.in. Szlaku Architektury Drewnianej (Humniska).

Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2020 (SRW) została opracowana na lata 2007-2020, następnie aktualizowana w 2010 r. Obecny dokument jest kolejną aktualizacją wynikłą ze zmieniających się uwarunkowań w skali kraju oraz Unii Europejskiej. SRW jest dokumentem, który wyznacza kierunki polityki regionalnej mającej na celu rozwój województwa w czterech podstawowych za-

kresach działania Konkurencja i innowacyjna gospodarka, Kapitał ludzki i społeczny, Sieć osadnicza, Środowisko i energetyka. Pod kątem tematyki Programu można wyszczególnić następujące aspekty *Strategii...*

Autorzy SRW przeprowadzając Analizę SWOT dla Dziedziny działań strategicznych 2: Kapitał ludzki i społeczny jak mocne strony wymienili m.in. taki walor jak:

- historyczna wielokulturowość województwa oraz duży zasób obiektów o znacznej wartości historycznej i artystycznej oraz o cennych walorach krajobrazowych w tym obiektów wpisanych i pretendujących do wpisu na listę UNESCO, pomników historii oraz wyjątkowy w skali europejskiej zasób sakralnej architektury drewnianej i budownictwa drewnianego,

Natomiast wśród zagrożeń:

- pogłębiający się zanik tradycyjnych krajobrazów kulturowych, różnorodności kulturowej, w tym etnograficznej i architektonicznej,

Kolejny etap analizy, która dotyczyła Dziedziny działań strategicznych 3: Sieć osadnicza, wymieniał jako jedno z zagrożeń: - wymagające rewitalizacji obszary miast.

Autorzy SRW scharakteryzowali województwo podkarpackie biorąc pod uwagę kontekst innych regionów w Unii Europejskiej oraz w skali kraju. W tym pierwszym województwo nasze charakteryzuje się m.in. „bogatym dziedzictwem kulturowym wieloetnicznego pogranicza oraz unikatowymi walorami przyrodniczymi i leczniczymi (uzdrowiska)”. Na tle Polski cech związanych z dziedzictwem kulturowym nie wyszczególniono.

Po analizie zostały sprecyzowane Wnioski i rekomendacje dla Dziedzin działań strategicznych, a w nich zostały zawarte również zapisy odnoszące się do interesującego nas tematu w zakresach:

1. Konkurencyjna i innowacyjna gospodarka:

Wnioski z diagnozy	Rekomendacje
Potencjalne duże walory środowiskowe i kulturowe dla rozwoju turystyki, rozpoznawalność turystyczna województwa przy jednoczesnej niewystarczającej infrastrukturze turystycznej, zwłaszcza przy uwzględnieniu różnych segmentów rynku turystycznego, (...)	Konieczność tworzenia kompleksowych produktów turystycznych w różnych segmentach rynku turystycznego uwzględniających konieczność konkurencji w tym względzie z innymi regionami oraz rozwój oferty usług czasu wolnego

2. Kapitał ludzki i społeczny:

Wnioski z diagnozy	Rekomendacje
Historyczna wielokulturowość województwa przejawia się w znaczącym potencjale dziedzictwa kulturowego.	Dziedzictwo kulturowe stanowi potencjał dla rozwoju turystyki, wymaga jednak nowego podejścia do jego wykorzystania poprzez przygotowanie odpowiednich produktów turystycznych

SRW zakłada cel główny jaki zamierza osiągnąć rozwijające się w nadchodzącej perspektywie województwo, a jest nim: „*Efektywne wykorzystanie zasobów wewnętrznych i zewnętrznych dla zrównoważonego i inteligentnego rozwoju społeczno-gospodarczego drogą do poprawy jakości życia mieszkańców.*”

Następnie określony został *Układ celów strategicznych, Dziedzin działań oraz Priorytetów tematycznych*. Określono cztery Dziedziny działań strategicznych (Konkurencyjna i innowacyjna gospodarka, Kapitał ludzki i społeczny, Sieć osadnicza i Środowisko i energetyka), każdej przypisując cel do osiągnięcia poprzez realizację poszczególnych priorytetów. Zapisy odnoszące się do dziedzictwa kulturowego znalazły się w następujących miejscach:

Działanie strategiczne 1. Konkurencyjna i innowacyjna gospodarka

1.3 Turystyka – cel: 1 *Budowa konkurencyjnej, atrakcyjnej oferty rynkowej opartej na znacznym potencjale turystycznym regionu*

Kierunki działania:

1.3.1 Rozwój atrakcji turystycznych oraz infrastruktury turystycznej

Zakładane efekty realizowanych działań (m.in.):

- poprawa dostępności i ekspozycji turystycznej terenów, miejsc, obiektów oraz zbiorów mających charakter ogólnopolskich oraz ponadregionalnych atrakcji turystycznych lub reprezentujących unikatowe dziedzictwo przyrodnicze i kulturowe regionu (w tym poprzez wykorzystanie ICT),

1.3.2. Podniesienie konkurencyjności produktów turystycznych w wiodących formach turystyki przyjazdowej do województwa

„(...) kluczowe znaczenie mają działania, które posłużą poprawie konkurencyjności obecnych na rynku ofert turystycznych, a także przygotowaniu i komercjalizacji nowych produktów turystycznych (...)”

Zakładane efekty realizowanych działań:

- wyższa konkurencyjność produktów turystycznych regionu jako efekt rozwoju doradztwa prowadzonego przez instytucje otoczenia biznesu turystycznego oraz dostępności instrumentów wsparcia finansowego,
- wprowadzone na rynek nowe, innowacyjne produkty turystyczne oparte na wynikach badań ruchu turystycznego w województwie i trendach rozwoju turystyki międzynarodowej,
- poprawa jakości obsługi ruchu turystycznego poprzez doskonalenie i szkolenie kadr sektora turystycznego (zwłaszcza tzw. pierwszego kontaktu) oraz transfer dobrych praktyk z krajów i regionów o rozwiniętym rynku turystycznym.

1.3.3. Rozwój promocji turystycznej oraz partnerstwa służącego turystyce przyjazdowej do województwa.

„Wzmocniona zostanie także działalność Podkarpackiej Regionalnej Organizacji Turystycznej (PROT)”.

Dla kierunku działania 1.3.2. obszarem strategicznej interwencji objęto głównie południową i centralną część województwa, w tym powiat brzozowski. Pozostałe czyli 1.3.1 i 1.3.3. obejmują całe województwo.

Zasadnicze dla omawianego tematu zapisy znajdują się w następnym działaniu:

Działanie strategiczne 2. Kapitał ludzki i społeczny

2.2 Kultura i dziedzictwo kulturowe – cel: 1 *Rozwinięty i efektywnie wykorzystany potencjał kulturowy regionu*

Kierunki działania:

2.2.3. Ochrona, promocja i zarządzanie dziedzictwem kulturowym regionu

„Dziedzictwo kulturowe powinno być z jednej strony przedmiotem ochrony i opieki, z drugiej zaś potencjałem, który winien zostać wykorzystany dla rozwoju województwa i budowania kapitału społecznego. Konieczne jest podejmowanie przedsięwzięć, ukierunkowanych zarówno na kompleksową ochronę i zachowanie zasobów dziedzictwa kulturowego (m.in. poprzez zwiększenie funduszy na prace remontowo-konserwatorskie), jak również na jego odpowiednią promocję i wdrażanie nowoczesnego (efektywnego i racjonalnego) modelu zarządzania. Za istotne należy również uznać działania o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim skierowane do mieszkańców regionu. Przybliżenie walorów materialnego i niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu, a także podniesienie świadomości ich wartości służyć będzie nie tylko ich zachowaniu i lepszej ochronie, ale także może przyczynić się do wzrostu tożsamości regionalnej i lokalnej mieszkańców.

Zakładane efekty realizowanych działań:

- kształtowanie krajobrazu kulturowego rozumiane jako zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego, szczególnie w zakresie poprawy ładu przestrzennego i estetyki otoczenia; ochrona i kształtowanie zabudowy historycznych miast i miasteczek oraz układów ruralistycznych; zapobieganie degradacji i ochrona zasobów dziedzictwa przyrodniczego regionu,
- poprawa stanu zachowania i ochrona obiektów oraz miejsc cennych kulturowo, m.in. poprzez wykorzystanie narzędzi prawa miejscowego a także przeciwdziałanie procesowi ich dewastacji i degradacji,
- utrzymanie wielokulturowego bogactwa, tożsamości lokalnej i regionalnej m.in. poprzez działania o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim, w tym wspieranie folkloru i sztuki ludowej oraz ochronę wartości niematerialnych,
- stworzenie systemu i procedur w celu funkcjonalnego zarządzania kulturą, dziedzictwem kulturowym i przyrodniczym, z uwzględnieniem rozwoju partnerstwa sektora publicznego, pozarządowego i prywatnego, poprawy funkcjonowania instytucji kultury i ochrony zabytków,
- badanie i dokumentowanie regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz jego upowszechnianie i promocja dla zastosowań użytkowych,
- utworzenie w woj. podkarpackim wyspecjalizowanej instytucji kultury, zajmującej się historią i dziedzictwem Kresów,
- wzmocnienie współpracy transgranicznej i międzynarodowej w zakresie ochrony i wykorzystania dziedzictwa kulturowego,
- promocja najcenniejszych elementów dziedzictwa kulturowego z wykorzystaniem dostępnych w tym zakresie instrumentów typu

kampanie informacyjne regionalne i ogólnopolskie, akcje promocyjne, konferencje, debaty, sympozja, eksperymenty, badania, publikacje.”

OSI dla kierunku działania 2.2.3. Ochrona, promocja i zarządzanie dziedzictwem kulturowym regionu - obszar całego województwa.

Działanie strategiczne 3. Sieć osadnicza

Do Gminy Brzozów odnosi się podpunkt 3.5.4. Rewitalizacja oraz poprawa ładu przestrzeni, sprzyjające rozwojowi ośrodków miejskich

SRW na lata 2007–2020 jest dokumentem programowym, odnoszącym się do zrównoważonego rozwoju województwa, ujętego w sposób możliwie całościowy.

Istotną rolę w grupie podmiotów sektora publicznego, m.in. od których w różnym stopniu zależy realizacja SRW, „odgrywają samorządy lokalne oraz ich porozumienia i związki, bowiem procesy rozwoju regionalnego są silnie uwarunkowane rozwojem jednostek lokalnych. Sprzężenie tych procesów jest niezbędne do wdrażania zmian na poziomie regionu. Ponadto, efektywna współpraca samorządów powoduje z jednej strony obniżenie kosztów ponoszonych nakładów zaś z drugiej efekt synergii i osiągnięcie zwiększonych efektów końcowych”.

Instrumentami wdrożeniowymi SRW będą:

- Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego 2014 – 2020 (RPO WP 2014-2020)
- Podkarpackie Forum Terytorialne (PFT)
- Krajowe programy operacyjne
- Instrumenty prawno-administracyjne i planistyczne (m.in. plan zagospodarowania przestrzennego województwa, studia uwarunkowań zagospodarowania przestrzennego itp.)
- Zintegrowane programy strategiczne: komplementarne w stosunku do SRW programy rozwoju społeczno-gospodarczego odnoszące się do konkretnego terytorium wyodrębnionego ze względu na jego specyfikę (np. Bieszczady, Błękitny San), stanowiące rozwinięcie i uszczegółowienie jej zapisów.
- Instrumenty finansowe (m.in. wieloletnie prognozy finansowe, pomoc finansowa udzielana jednostkom samorządu terytorialnego)
- Instrumenty informacyjno-promocyjne

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego, przyjęty przez Sejmik Województwa Podkarpackiego Uchwałą nr XL VIII/522/02 z dnia 30 sierpnia 2002 r⁴.

Kierunki polityki przestrzennej zawarte w tym *Planie* zostały powiązane z określonymi w strategii rozwoju województwa polami strategicznymi, priorytetami, celami i kierunkami działań. Wśród nich trzecie pole strategiczne to *Kultura*,

⁴ Obecnie trwają prace nad aktualizacją planu. W bieżącym roku projekt planu był konsultowany m.in. z Wojewódzki Urzędem Ochrony Zabytków.

turystyka i ochrona środowiska. W ramach tego pola za priorytet przyjęto Rozwój kultury i ochronę walorów przyrodniczych i krajobrazowych regionu jako warunek podniesienia konkurencyjności produktu turystycznego. Za jeden z trzech przyjętych w jego ramach celów strategicznych uznano wzbogacenie istniejących i kreowanie nowych produktów turystycznych opartych na dziedzictwie kulturowym i unikatowych wartościach przyrodniczo-kulturowych. Jednym ze sposobów realizacji tego celu winna być rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego, wartości krajobrazowych i przyrodniczych oraz rozwój działalności kulturowej jako podstawy tworzenia produktu turystycznego.

Ważne dla ochrony dziedzictwa kulturowego są przyjęte w *Planie* zasady, wśród których istotne znaczenie dla ochrony i opieki nad zabytkami mają przede wszystkim:

- ochrona zasobów kultury materialnej i niematerialnej oraz utrzymanie ładu przestrzennego w obrębie dawnych układów urbanistycznych i obszarów proponowanych do ochrony krajobrazu kulturowego,*
- przeznaczanie obszarów predysponowanych do ochrony przyrodniczej i krajobrazowej oraz obiektów stanowiących dziedzictwo kulturowe o różnym reżimie ochronnym, oparte o dokładne rozpoznanie zasobów, waloryzację terenu i określenie odporności środowiska na antropopresję,*
- tworzenie spójnego systemu ekologicznego poprzez rozwój wielkoprzestrzennych obszarów ochrony środowiska naturalnego i kulturowego,*
- promocja obszarów koncentracji walorów turystycznych, zespołów i obiektów zabytkowych w celu ich gospodarczego wykorzystania,*
- zasada maksymalnej integracji działań na rzecz ochrony środowiska, w szczególności walorów krajobrazowych, przyrody, ochrony bioróżnorodności przyrody i krajobrazu kulturowego w sferze badawczej, społeczno-gospodarczej i ekonomicznej oraz w wojewódzkich programach sektorowych, na obszarach transgranicznych i na obszarach stykowych z sąsiednimi województwami,*
- ograniczanie negatywnych skutków działalności urządzeń infrastruktury technicznej, społecznej i gospodarczej oraz różnych form aktywności społecznej i gospodarczej na środowisko naturalne i kulturowe.*

W *Planie* zawarto też *Ustalenia w zakresie ochrony, kształtowania i racjonalnego wykorzystania krajobrazu kulturowego*, w których określono i wymieniono m.in.: obszary szczególnej ochrony krajobrazu kulturowego, obszary rezerwatów kulturowych, obiekty zabytkowe i zespoły obiektów zabytkowych przewidziane do szczególnej ochrony i wykorzystania turystycznego. Wskazano także na obiekty i zespoły obiektów wymagające stałej ochrony konserwatorskiej, istniejące i projektowane Szlaki kulturowe oraz określono zasady ochrony i zagospodarowania przestrzennego na obszarach szczególnej ochrony krajobrazu kulturowego, jak również zasady ochrony układów urbanistycznych objętych szczególną ochroną.

Wykonana metodą SWOT synteza uwarunkowań wśród mocnych i słabych stron województwa uwzględnia także problemy dotyczące dziedzictwa kulturowego.

Plan wskazuje także na konieczność wykonania studiów programowo-przestrzennych dla: wskazanych stref koncentracji walorów turystycznych, projektowanych parków i rezerwatów kulturowych, projektowanych szlaków kulturowych. Opracowanie ww. studiów określone zostało jako zadanie władz województwa. Uznano także za konieczne sporządzenie przez inne jednostki samorządowe miejscowych planów rewitalizacji, rewitalizacji i zagospodarowania przestrzennego wybranych zabytkowych centrów miast historycznych oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla obszarów proponowanych Pomników Historii.

W *Planie zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego* zawarto także wykaz działań i zadań, w ujęciu przedmiotowym i podmiotowym (między innymi w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego), których realizacja jest niezbędna dla osiągnięcia założonych w *Planie* celów.

V. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

V.1. Relacje Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami gminy Brzozów z dokumentami opracowanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych miasta i gminy)

- *Studium uwarunkowań i kierunki przestrzennego zagospodarowania Gminy Brzozów - tom I , tom II;*
- *Strategia Rozwoju Gminy Brzozów na lata 2014-2024;*
- *Gminny Program Rewitalizacji dla Gminy Brzozów na lata 2016-2026*

Opracowanie *Studium uwarunkowań i kierunki zagospodarowania przestrzennego gminy Brzozów* jest dokumentem bardzo istotnym z punktu widzenia zadań wskazanych w niniejszym Gminnym programie opieki nad zabytkami. *Studium* określa bowiem funkcjonalno-przestrzenny rozwój gminy i miasta oraz wskazuje kierunki rozwoju przestrzennego, co ma niejednokrotnie zasadnicze znaczenie dla zachowania wartości krajobrazu kulturowego. W zakresie polityki ochrony dóbr kultury i kształtowania krajobrazu kulturowego przyjęto w *Studium*, że głównymi celami tej polityki są: „zachowanie zabytkowych obiektów i zespołów zabudowy oraz historycznych układów przestrzennych, harmonijne kształtowanie współczesnej zabudowy, ochrona wartościowego krajobrazu otwartego”. W zakresie spraw dotyczących ochrony zabytków *Studium uwarunkowań* opiera się na przygotowanych wcześniej opracowaniach: *Studium historyczno-urbanistycznym dla miasta Brzozowa* oraz *Studium ochrony wartości kulturowych i krajobrazu dla gminy Brzozów*.

W tomie I *Studium* zatytułowanym *Diagnoza i ocena stanu istniejącego wraz z uwarunkowaniami rozwoju miasta i gminy Brzozów* przedstawiono m.in. ocenę stanu funkcjonowania środowiska kulturowego wraz z uwarunkowaniami analizując zarówno historię miasta Brzozów i ziem położonych w obrębie obecnej gminy, ogólną charakterystykę stanowisk archeologicznych poddając analizie osadnictwo pradziejowe i średniowieczne, zachowaną historyczną zabudowę miasta i gminy (architektura sakralna, obiekty użyteczności publicznej, kamienice, wille, zabytkowe domy murowane i zachowane budownictwo drewniane, kapliczki, figury i krzyże przydrożne, historyczne założenia zieleni, a także pomniki przyrody i okazy drzew stanowiące dominanty w krajobrazie). Scharakteryzowano też walory krajobrazowe gminy i obszary chronionego krajobrazu. Przy omówieniu podstawowych uwarunkowań ochrony wartości kulturowych i krajobrazu wskazano na konieczność wprowadzenia na obszarze miasta i gminy stref ochrony konserwatorskiej w celu prawidłowej ochrony zabytkowych obiektów, zespołów obiektów i krajobrazu kulturowego. Strefy te (wytyczone w opracowaniu *Studium Ochrony Wartości Kulturowych i Krajobrazu*) należy uwzględnić przy konstruowaniu kierunków i polityki przestrzennej. Ustanowiono następujące strefy:

Strefy „A”:

- „A”-1 – dla zabytkowego kościoła i klasztoru OO. Jezuitów w Starej Wsi,
- „A”-2 – dla zabytkowego kościoła w Przysietnicy,
- „A”-3 – dla zabytkowego zespołu kościelnego w Zmiennicy,
- „A”-4 – dla zabytkowego zespołu kościelnego w Humniskach
- „A”-5 – dla zespołu dworsko-parkowego w Grabownicy Starzeńskiej

- „A”-6 – dla neogotyckiego zespołu kościelnego w Grabownicy Starzeńskiej
- „A”-7 – dla zabytkowego drewnianego kościoła w Górkach

Strefy „B”:

- „B”-1 – dla zabytkowej willi oo. Jezuitów wraz z kaplicą w Starej Wsi, określanej nazwą Góra,
- „B”-2 – dla zabytkowej willi w Przysietnicy, która pełniła funkcję letniej rezydencji biskupów przemyskich,
- „B”-3 – dla pozostałości zespołu dworsko-parkowego w Humniskach

Ustanowiono też obszar ograniczonej ochrony konserwatorskiej „O” dla zachowanych reliktów po założeniu dworsko-parkowym i folwarcznym w Zmiennicy.

Wokół zespołów i obiektów usytuowanych w tych strefach wyznaczono, celem zabezpieczenia ich ekspozycji strefy „E”.

- „E”-1 objęto obszar przylegający od północy i południa do kościoła i klasztoru oo. Jezuitów w Starej Wsi.
- „E”-2 wyznaczona została dla obszaru położonego pomiędzy drogą Brzozów-Izdebki, poprzez który jest wgląd na kościół parafialny w Przysietnicy.
- „E”-3 objęto na przedpolu tzw. Willi biskupów przemyskich w Przysietnicy.
- „E”-4 wyznaczono dla terenów wokół zabytkowego spichlerza w Humniskach (zaszła pomyłka, strefa dotyczy spichlerza w Zmiennicy)
- „E”-5 wyznaczono celem eksponowania zespołu kościelno-plebańskiego w Humniskach.
- „E”-6 wyznaczono między drogą Brzozów-Sanok, a założeniem dworsko-parkowym w Humniskach.
- „E”-7 objęto obszar ekspozycji dworu w Humniskach od strony Stobnicy.
- „E”-8 wyznaczono celem eksponowania założenia dworsko-parkowego w Grabownicy Starzeńskiej od strony drogi Brzozów-Sanok.
- „E”-9 wyznaczono celem utrzymania ekspozycji neogotyckiego kościoła w Grabownicy Starzeńskiej.
- „E”-10 objęto nieduży otwarty obszar po wschodniej stronie zabytkowego drewnianego kościoła w Górkach.

Na planszy uwarunkowań zaznaczono też najważniejsze ciągi, punkty i platformy widokowe.

Strefę „K” wyznaczono dla obszarów, które obejmuje strefa ochronna otuliny Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego i Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu.

W tej części *Studium* nie wymieniono stref obserwacji archeologicznej (OW), ale zawarto uwagę, że należy im poświęcić uwagę, gdyż mogą mieć wpływ na prowadzenie inwestycji w terenie.

W *Studium uwarunkowań* (w części tekstowej) nie wymieniono stref ochrony konserwatorskiej dla miasta Brzozowa. Zostały one jednak zaznaczone na planszy *Kierunki zagospodarowania przestrzennego*.

W tomie II zatytułowanym *Kierunki zagospodarowania i polityka przestrzenna w gminie Brzozów* problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego stanowi istotny element. Pojawia się już na wstępie w określeniu *Misji i celów strategicznych rozwoju miasta i gminy*: „Gmina Brzozów wyróżnia się wyjątkową świetnością

historyczną, z dużą liczbą zabytków, klasztorów, o bogatej tradycji w rozwoju szkolnictwa i kultury, aktywności społecznej (...), położona na ważnym trakcie turystycznym, bez uciążliwości komunikacyjnych terenów przemysłowych, (...) z dużymi obszarami krajobrazu chronionego i możliwościami rozwoju funkcji uzdrowiskowych.” Problematyka ta przewija się w kilku rozdziałach, w różnych aspektach polityki przestrzennej miasta i gminy. Zasadnicze wskazania dotyczące ochrony dziedzictwa i ważne z punktu widzenia *Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami* znajdują się w rozdziale III. p. V. *Kierunki ochrony środowiska kulturowego i krajobrazu*. Uznano, że głównymi celami polityki ochrony dóbr kultury i kształtowania krajobrazu kulturowego są: „zachowanie zabytkowych obiektów i zespołów zabudowy oraz historycznych układów przestrzennych, harmonijne kształtowanie współczesnej zabudowy, ochrona wartościowego krajobrazu otwartego”. Zawarto też szereg szczegółowych zapisów dotyczących sposobów ochrony zabytkowych obiektów i układów przestrzennych oraz zasad „w zakresie kształtowania harmonijnego współczesnego krajobrazu kulturowego” i „w zakresie ochrony krajobrazu otwartego”.

Strategia Rozwoju Gminy Brzozów na lata 2014-2024

Dokument został opracowany w 2014 roku i w tym też roku uchwalony. Znajdują się w nim fragmenty wprost lub pośrednio odnoszące się do zabytków, ich ochrony i zagospodarowania.

Dokument podzielony został na cztery tomy, z których dwa pierwsze stanowią wieloobszarową diagnozę, trzeci zawiera treść strategii, a ostatni odpowiada za jej wdrożenie.

Tom I Diagnoza ilościowa sytuacji społeczno-gospodarczej Gminy

Pierwszy raz zabytki w tym dokumencie pojawiają się niebezpośrednio w dziale poświęconym potencjałowi przyrodniczemu, gdzie wymienia się występujące na terenie gminy parki w tym większość to parki zabytkowe. Zabytkowy zasób w większym zakresie został przedstawiony w ramach działu *Potencjał kulturowy*, gdzie oprócz zabytków umieszczono także obiekty kultury współczesnej. Co ciekawe pomimo, że autorzy powołują się na obowiązujący *Program opieki... Gminy Brzozów* opisy wykazanych zabytków pochodzą m.in. z serwisów internetowych wikipedii i polskaniezwykła. Nie zauważono klucza doboru przedstawionych obiektów, a opis kościoła w Starej Wsi jest powtórzony. Następnie do tekstu załączono tabelę *wykaz kart zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (...) ujętych w GEZ Gminy Brzozów*. Kolejny dział *Dziedzictwo duchowe* omawia niematerialne wartości związane z religią chrześcijańską i judaizmem, a także wymieniając zabytkowe cmentarze. Właściwie są to cmentarze wojenne i kirkut, zupełnie pominięto zabytkowe nekropolie z terenu gminy.

W dziale *Instytucje kultury* wspomniano i scharakteryzowano m.in. Muzeum Regionalne im. Adama Fastnachta.

Zabytki są także wspomniane w dziale *Potencjał turystyczny* jako cel ruchu turystycznego - umieszczono tu wykaz zabytków, a nie miejsca które faktycznie skupiają turystów. Kolejny dział *Infrastruktura turystyczna* wymienia natomiast szlaki turystyczne oparte w głównej mierze na zabytkowym dziedzictwie tj. m.in. Szlak Architektury Drewnianej, Szlak Pątniczy Pogórza.

Podsumowaniem tego tomu jest zestawienie najpilniejszych zadań, które wynikają ze *Strategii* i wśród nich zawarty jest częściowy remont budynku Sokoła mieszczącego Brzozowski Dom Kultury. Prace mają polegać na wymianie stolarki okiennej i drzwiowej, wymianie więźby dachowej oraz pokrycia dachu, odwodnieniu i izolacji ścian.

Tom II Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej Gminy (jakościowa)

W tym tomie w części zatytułowanej *Problemy w zakresie potencjałów i zasobów Gminy* problematyka zabytkowego dziedzictwa pojawiają się w dwóch aspektach. Bezpośrednim - gdzie cyt:

„W zakresie potencjału kulturowego zdiagnozowano następujące problemy:

- Zły stan zachowania części obiektów zabytkowych,
- Brak zabezpieczeń ppoż. i przeciwwłamaniowych w obiektach zabytkowych,
- Niewystarczający stopień eksponowania i promocji dorobku kulturowego Gminy,
- Małe zaangażowanie w podtrzymywanie tradycji i zachowanie dziedzictwa kulturowego”,

a w zakresie pośrednim - jako brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a jest to jedna z form ochrony zabytków oraz problem aktualizacji *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Brzozów*. Nie zostało to wyartykułowane, ale przed planowaną aktualizacją *Studium...* należałoby na nowo opracować *Studium ochrony wartości kulturowych i krajobrazu dla gminy Brzozów*.

Kolejnym etapem opracowania II tomu diagnozy było zdefiniowanie czynników sprzyjających i niesprzyjających rozwojowi Gminy w sferze społecznej. W tej materii autorzy zauważyli, że jedną z mocnych stron Gminy jest istniejący zasób dziedzictwa kulturowego. Kwestie dotyczące zabytków nie pojawiły się natomiast wśród słabości Gminy czy też wśród szans i zagrożeń w jej otoczeniu. Diagnoza dotyczyła również czynników sprzyjających i niesprzyjających rozwojowi Gminy w sferze zasobów i potencjałów. W tej części opracowania wykazano istotną rolę zabytków ukazując kwestie ich dotyczące zarówno po stronie atutów jak i słabości, szans i zagrożeń co ilustruje poniższa tabela.

Atuty Gminy	Słabości Gminy
(...)	(...)
+ duża ilość interesujących i wartościowych obiektów zabytkowych;	+ brak pokrycia większości powierzchni Gminy miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego ;
+ dokumentowanie dziedzictwa kulturowego przez poszczególne miejscowości, gminy (monografia);	+ (...)
+ funkcjonujące na terenie Gminy lokalne instytucje kultury (Brzozowski Dom Kultury, Muzeum Regionalne im. Adama Fastnachta w Brzozowie, ...);	+ mała promocja potencjału kulturowego Gminy;
(...)	+ duże potrzeby związane z utrzymaniem i restaurowaniem zabytków;
	+ słabo wyeksponowany i ograniczony dostęp do niektórych zabytków;
	+ niewystarczająca dostępność materiałów promocyjnych o Gminie;
	+ ograniczone środki na dokumentowanie i wspieranie wykorzystania dorobku kulturowego;
Szanse w otoczeniu	Zagrożenia w otoczeniu
+ przygotowywany projekt ścieżek rowerowych na	+ ograniczone możliwości utrzymania i restaurowa-

Pogórze Dynowskim;	nia zabytków pozostających własnością osób prywatnych; + niski poziom dofinansowania remontów, rewitalizacji, konserwacji obiektów zabytkowych ze strony państwa
--------------------	---

Ostatnim aspektem w tej części była diagnoza czynników sprzyjających i niesprzyjających rozwojowi Gminy w sferze gospodarki i promocji Gminy. W tym przypadku kwestia dotycząca zabytków znalazła się tylko po stronie atutów: „walo-ry turystyczne – zabytki, krajobraz, przyroda”.

Tom III Strategia rozwoju Gminy Brzozów na lata 2014-2024

Zapisy kolejnego tomu to przełożenie wykonanej diagnozy na konkretne zadania. Niektóre z nich dotyczą również zabytkowego zasobu gminy.

W obszarze *Zasoby i potencjał Gminy*, Cel strategiczny nr 2: *Wysoki stopień rozwoju i zachowania zasobów infrastrukturalnych, środowiskowych i kulturowych* w celu operacyjnym 2.4 *Poprawa stanu technicznego istniejących obiektów użyteczności publicznej oraz zasobów mieszkaniowych na terenie gminy* wpisano zadanie 2.4.1. *Prowadzenie remontów i modernizacji obiektów użyteczności publicznej, w tym poprawa efektywności energetycznej* zapis ten można odnieść np. do budynku Sokoła, który wymaga przeprowadzenia m.in. remontu elewacji. Jako wykorzystanie zasobu dziedzictwa kulturowego Gminy można wskazać Cel 2.5. *Rozwinięta infrastruktura społeczna: edukacyjna, sportowo-rekreacyjna, kultury, turystyczna i pomocy społecznej* i zadanie 2.5.1. *Rozwijanie infrastruktury ścieżek rowerowych, ścieżek spacerowych oraz szlaków turystycznych, w tym we współpracy z innymi gminami i podmiotami*. Zabytkom poświęcony został także osobny cel operacyjny 2.11. *Wysoki stopień zachowania i dostępności dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej* i jego zadania:

„2.11.1. Poprawa stanu technicznego i zabezpieczeń obiektów zabytkowych oraz miejsc pamięci narodowej

2.11.2. Promocja zabytków i dziedzictwa kulturowego Ziemi Brzozowskiej

2.11.3. W85

spieranie wspólnych przedsięwzięć międzysektorowych (publicznych, prywatnych, pozarządowych) związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego

2.11.4. Wspieranie organizacji i instytucji zajmujących się zachowaniem, udostępnianiem i promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej”.

Tom IV: Wdrożenie Strategii Rozwoju Gminy Brzozów do roku 2024

Ten tom w ramach określonych obszarów definiuje konkretne zadania i wskaźniki ich realizacji. W obszarze *Zasoby i potencjał Gminy* Celu strategicznego nr 2: *Wysoki stopień rozwoju i zachowania zasobów infrastrukturalnych, środowiskowych i kulturowych* dane te odnośnie zabytków wyglądają w następujący sposób (za tabelą z omawianego dokumentu):

Cele operacyjne	Proponowane zadania realizacyjne	Proponowane wskaźniki	Odpowiedzialne jednostki organiza-
-----------------	----------------------------------	-----------------------	------------------------------------

			cyjne Urzędu Miejskiego/inne instytucje, partnerzy
2.11. Wysoki stopień zachowania i dostępności dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej	2.11.1. Poprawa stanu technicznego i zabezpieczeń obiektów zabytkowych oraz miejsc pamięci narodowej	- liczba zainstalowanych systemów zabezpieczeń obiektów zabytkowych oraz miejsc pamięci narodowej, - liczba zainstalowanych systemów monitoringu na obiektach zabytkowych i miejscach pamięci narodowej, - liczba zabezpieczonych obiektów zabytkowych i miejsc pamięci narodowej, - liczba obiektów zabytkowych i miejsc pamięci narodowej o poprawionym stanie zachowania, - powierzchnia obiektów zabytkowych i miejsc pamięci narodowej o poprawionym stanie zachowania, - liczba osób korzystających z obiektów związanych z dziedzictwem kulturowym.	Urząd Miejski Brzozów: Wydział Inwestycji, Gospodarki Przestrzennej i Dróg, Wydział Oświaty i Promocji
	2.11.2. Promocja zabytków i dziedzictwa kulturowego Ziemi Brzozowskiej	- liczba przeprowadzonych akcji promujących zabytki i dziedzictwo kulturowe Ziemi Brzozowskiej, - liczba zabytków i dziedzictwa kulturowego Ziemi Brzozowskiej objętych promocją	Urząd Miejski Brzozów: Wydział Inwestycji, Gospodarki Przestrzennej i Dróg, Wydział Oświaty i Promocji
	2.11.3. Wspieranie wspólnych przedsięwzięć międzysektorowych (publicznych, prywatnych, pozarządowych) związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego	- liczba przeprowadzonych działań wspierających wspólne przedsięwzięcia międzysektorowe związane z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego, - wartość udzielonego wsparcia na realizację wspólnych przedsięwzięć międzysektorowych związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego, - liczba przedstawicieli sektorów zaangażowanych w realizację wspólnych działań związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego, - liczba zrealizowanych działań międzysektorowych związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego.	
	2.11.4. Wspieranie organizacji i instytucji zajmujących się zachowaniem, udostępnianiem i	- liczba przeprowadzonych działań służących wspieraniu organizacji i instytucji zajmujących się zachowaniem, udostępnianiem i promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej,	

	promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej	- liczba wspartych organizacji i instytucji zajmujących się zachowaniem, udostępnianiem i promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej, - wysokość udzielonego wsparcia organizacjom i instytucjom zajmującym się zachowaniem, udostępnianiem i promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej.	
--	---	--	--

Podsumowując analizę tego dokumentu można zauważyć, że o ile autorzy opracowania podają, że korzystali z wcześniejszego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów to nie wynika to z zawartości tekstu. Kwestie zabytkowego dziedzictwa zostały przedstawione pobieżnie, a ich potencjał tylko w części wykorzystany.

Gminny Program Rewitalizacji Gminy Brzozów na lata 2016-2026

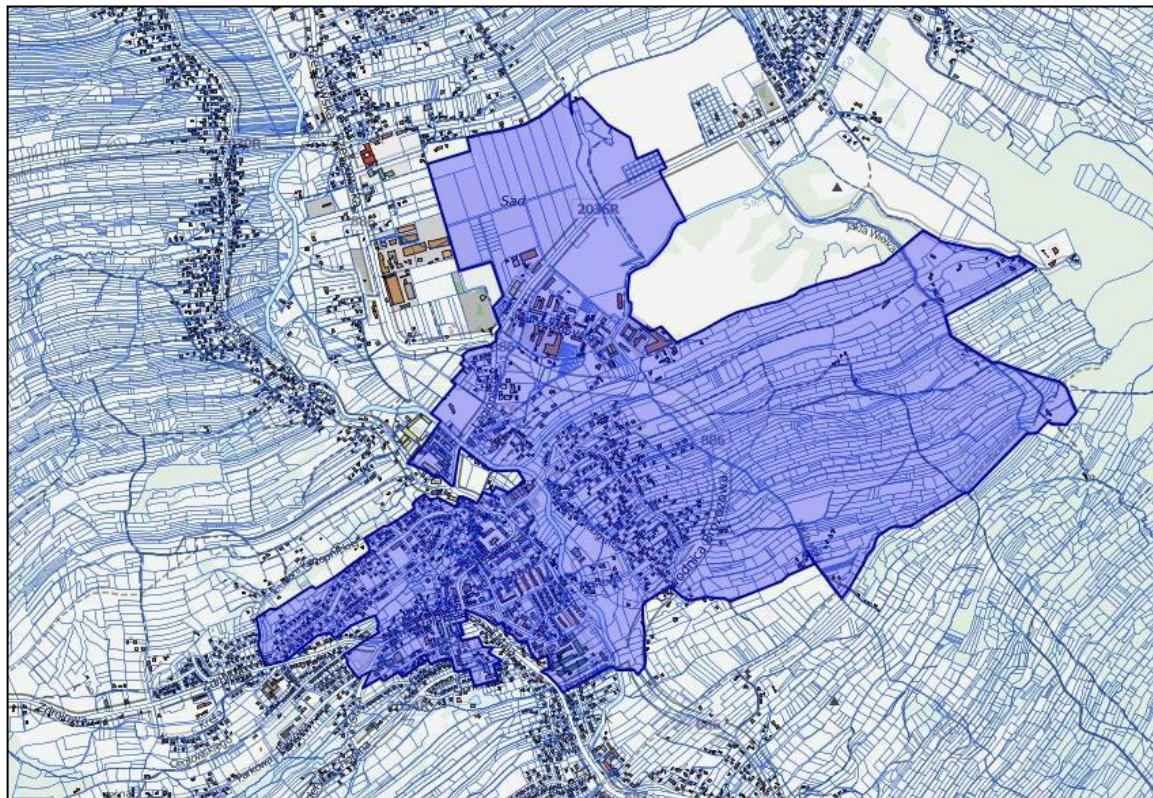
Z związku z możliwością pozyskania środków zewnętrznych został opracowany Gminny program rewitalizacji Gminy. Ponieważ rewitalizacja obszarów zdegradowanych zakłada optymalne wykorzystanie specyficznych uwarunkowań danego obszaru oraz wzmacnianie jego lokalnych potencjałów (w tym także kulturowych) dokument ten dotyczy także terenów/obiektów zabytkowych. Pojawiają się one w analizie strefy technicznej i w następujących podpunktach:

- 4.5.1. Infrastruktura techniczna i mieszkalnictwo
Wskazano, że rewitalizacji wymaga budynek Towarzystwa Gimnastycznego Sokół oraz zabytkowa siedziba biblioteki w Brzozowie
- 4.5.2. Granice stref ochrony konserwatorskiej
Wskazano, że: „Na całym obszarze gminy występują liczne obiekty niezewidencjonowane o cechach zabytkowych i wartościach historycznych, etnograficznych i estetycznych, m.in. kapliczki, figury i krzyże przydrożne, będące akcentami krajobrazowymi oraz istotnymi elementami tożsamości kulturowej gminy.” Tymczasem większość z nich znajdowała się w Gminnej Ewidencji Zabytków przed 2013 rokiem.
Następnie omówiono strefy ochrony konserwatorskiej za *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Brzozów* oraz wykazano zabytki z terenu Gminy wpisane do rejestru zabytków nieruchomych - 32 obiekty.
- 4.5.3. Identyfikacja problemów wymieniono m.in. dwa dotyczące obiektów zabytkowych:
 - zły stan zachowania części obiektów zabytkowych,
 - brak zabezpieczeń ppoż. i przeciwwłamaniowych w obiektach zabytkowych.
- 4.5.4. Skala i charakter potrzeb rewitalizacyjnych
określono w kilku sferach również potrzeby dotyczące dziedzictwa kulturowego, są to:
w sferze społecznej:

- podtrzymywanie tradycji i zachowanie dziedzictwa kulturowego;
 - bardziej efektywne eksponowanie i promowanie dorobku kulturowego
- W kolejnych sferach te potrzeby pośrednio dotyczą zabytków, a właściwie ich wykorzystania do potrzeb rewitalizacji, wśród nich możemy wymienić:
- w sferze technicznej i przestrzenno-funkcjonalnej
 - rozwijanie (...), ścieżek rowerowych oraz szlaków pieszo-spacerowych i turystycznych;
 - lepsze zagospodarowanie i zwiększanie estetyki przestrzeni publicznych;
 - w sferze gospodarczej:
 - promowania walorów inwestycyjnych i turystyczno-krajobrazowych.

Opracowując *Gminny program rewitalizacji* dokonano także analizy SWOT, w której zasób zabytków, stopień zachowania ich substancji zabytkowej oraz wysoki udział wydatków na kulturę i ochronę dziedzictwa narodowego w budżecie Gminy określono jako jej mocną stronę. Natomiast wśród słabości wskazano degradacją walorów architektonicznych oraz niezadowalający stan części substancji zabytkowej. W szansach w otoczeniu określono ogólnie, że istnienie możliwości wykorzystania funduszy unijnych na finansowanie zachowania i ochrony środowiska kulturowego.

Następnym krokiem było określenie dziesięciu potencjalnych obszarów rewitalizacji, z których osiem zawierało obiekty lub zespoły obiektów zabytkowych. Tylko jeden z nich - Obszar Brzozów w największym stopniu spełniał wymagania terenu do objęcia rewitalizacją. Przyjęty do rewitalizacji teren ilustruje poniższa mapa:

mapa za: *Gminny Program Rewitalizacji Gminy Brzozów na lata 2016-2026*, s. 97

Przechodząc już do konkretnych działań, których realizacja ma wpłynąć na założony cel rewitalizacji autorzy *Gminnego Programu Rewitalizacji* mając na uwadze wagę dziedzictwa kulturowego wyartykułowali następujące działania:

- Strefa społeczna. Cel 1.3;
- Strefa gospodarcza. Cel 2.2;
- Strefa przestrzenno-funkcjonalna. Cel 4.4 i 4.5
- Strefa techniczna. Cel 5.2

Szczegóły ilustruje poniższa tabela (npdst. *Gminnego Programu Rewitalizacji*)

Cele operacyjne	Kierunki działań służące eliminacji lub ograniczeniu zjawisk negatywnych
1.3 Pielęgnowane i wyeksponowane dziedzictwo kulturowe	- Poprawa stanu technicznego i wyglądu zabytków. - Promowanie i udostępnianie dziedzictwa kulturowego gminy. - (...)
2.2 Wzrost wykorzystania walorów turystycznych obszaru.	- Zwiększanie i uatrakcyjnienie oferty turystycznej. - Promowanie oferty turystycznej. - Wspieranie działań uczestników branży turystycznej na rzecz rozwijania sieciowej, zintegrowanej oferty turystycznej. - Ekspozowanie i udostępnianie zabytków.
4.4 Poprawa funkcjonalności i estetyki przestrzeni publicznych	- Porządkowanie i zwiększanie estetyki przestrzeni publicznej. - (...)
4.5 Większa spójność i funkcjonalność obszaru: dostosowanie do obowiązujących przepisów podstawowych dokumentów planistycznych Gminy.	- Opracowywanie i aktualizacja dokumentów planistycznych wspierających rozwój obszarów zdegradowanych
5.2 Poprawa stanu technicznego, bezpieczeństwa oraz stopnia udostępniania zabytków	- Poprawa stanu technicznego i zabezpieczeń obiektów zabytkowych. - Promocja zabytków i dziedzictwa kulturowego obszaru. - Wspieranie wspólnych przedsięwzięć międzysektorowych (publicznych, prywatnych, pozarządowych) związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego

Działania powyższe mają być realizowane poprzez jedenaście projektów podstawowych oraz jeszcze trzy dodatkowe. Tematyka ochrony, zachowania, zagospo-

darowania zabytkowego dziedzictwa Brzozowa została poruszona w następujących projektach (kolejność wg pierwotnej numeracji):

- Projekt 1 pn. *Rewitalizacja obszaru miejskiego w Brzozowie*
W ramach tego projektu pracom remontowym mają być poddane budynki Sokoła (Brzozowski Dom Kultury) i willa będąca siedzibą Biblioteki Miejskiej
- Projekt 4 pn. *Budowa parkingu wielopoziomowego przy ul. Piastowej w Brzozowie wraz z przebudową ul. Piastowej.*
Inwestycja ta nie dotyczy konkretnego zabytku ale całej panoramy historycznego centrum Brzozowa, która w szczególny sposób została wyeksponowana poprzez realizację obwodnicy. Tego typu inwestycja może negatywnie wpłynąć na jej ekspozycję.
- Projekt 8 pn. *Prace konserwatorskie i budowlane w budynku byłego Kolegium Księża Misjonarzy*
Zaplanowane działania zawarte w projekcie to prace remontowo-konserwatorskie dachu z wymianą pokrycia oraz prace remontowo-konserwatorskie wewnątrz budynku na parterze.
- Projekt 9 pn. *Prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane przy Zespole Kościelnym w Brzozowie wraz z jego wyposażeniem i zagospodarowaniem otoczenia.*

Wynikiem działań przeprowadzonych w ramach rewitalizacji Brzozowa ma być wieloaspektowa poprawa warunków życia będąca w konsekwencji motorem rozwoju miasta, a w konsekwencji całej Gminy. Efekt ten ma być osiągnięty m.in. poprzez poprawę stanu znajdujących się na tym obszarze kilku zabytków oraz właściwego ich zagospodarowania.

V.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy Brzozów

V.2.1. Zarys historii miejscowości gminy Brzozów

Uchwytnie źródłowo początki osadnictwa na terenie miasta i gminy Brzozów sięgają poł. XIV w. Przed połową XIV stulecia ten zasiedlony jedynie fragmentarycznie obszar stanowił część Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Wielu badaczy podkreśla, że obszar ten niemal w całości pokryty był wcześniej puszcza i dopiero akcja kolonizacyjna zorganizowana przez Kazimierza Wielkiego po 1341 r. ten stan rzeczy zmieniła (ziemia sanocka przyłączona została do państwa polskiego w 1345 r.). Zachowany przywilej lokacyjny wsi Brzozowe z 1359 r. wydany przez Kazimierza Wielkiego, w którym król zezwalał Stefanowi, synowi Wojosta z Sobniowa na lokację nowej wsi w lesie zwanym Brzozowe nad Stobnicą, to jednocześnie pierwsza informacja poświadczająca kolonizację tych terenów. Była to lokacja na prawie niemieckim, na surowym korzeniu, z 20-letnią wolnizną dla osadźców. Obszar wsi ustalono na 50 łanów frankońskich z sołectwem o powierzchni 3 łanów i uposażeniem kościoła wielkości 2 łanów. Sołtys-osadźca otrzymał prawo do wybudowania dwóch karczem, dwóch młynów o czterech kołach oraz do założenia dwóch stawów. W 1384 r. królowa węgierska Maria nadała tę wieś wraz z kilku innymi miejscowościami (m. in. pobliskim Bliznem i Domaradzem) biskupstwu przemyskiemu tworząc załączek późniejszego rozległego zespołu dóbr biskupich skupionych wokół Brzozowa. Lokowanej w 1359 r. wsi nie należy jednak utożsamiać z obecnym Brzozowem. Miasto zostało założone nieco później, już po nadaniu tego obszaru biskupstwu przemyskiemu, a powstało najprawdopodobniej na terenie „wykrojonym” z obszaru lokowanej w 1359 r. wsi. Data tej nowej lokacji nie jest znana. Musiało to jednak nastąpić tuż po wspomnianym nadaniu z 1384 r. ponieważ już w 1388 r. mowa jest o wójtostwie brzozowskim (Bresen). Pierwsza informacja, wymieniająca Brzozów jako miasteczko (oppidum) pochodzi z 1413 r. Miasto lokowane na obszarze 12 łanów frankońskich, przejęło nazwę dawnej wsi, a ta z kolei początkowo funkcjonowała jako przedmieście Brzozowa. Do ok. poł. XV w., tak miasto jak i starszą osadę określano nazwą Brzozów, a następnie tę lokowaną w 1359 r. wieś zaczęto określać w piętnasto- i szesnastowiecznych dokumentach jako Stara Wieś (Starawyesz - 1460, Antiqua villa a Brzozow - 1565), choć jeszcze w 1515 r. Stara Wieś funkcjonowała w dokumentach jako przedmieście Brzozowa. W 1430 r. brzozowskie wójtostwo dziedziczne (2 łany pól uprawnych oraz część dochodów z czynszów i opłat sądowych) zostało wykupione przez biskupa przemyskiego Janusza za kwotę 800 grzywien. Biskupi przemyscy urządzili w Brzozowie swoją rezydencję i już w II ćw. XV w. istniał tu drewniany dwór. W 1488 r. miasto otrzymało od króla Kazimierza Jagiellończyka przywilej na jarmark doroczny w dniu 4 października, a w 1520 r. Zygmunt I Stary nadał miastu drugi jarmark, który miał się odbywać w dniu św. Barbary (4 grudnia). Na XV i XVI w. przypada okres intensywnego rozwoju miasta i w II poł. XVI w. Brzozów był jednym z największych ośrodków miejskich w ziemi sanockiej. Działo tu dobrze rozwinięte rzemiosło (w 1589 r. było 49 rzemieślników - m.in. garncarzy, jedwabników, kowali, kuśnierzy, piekarzy, rzeźników, szewców) i już w I ćw. XVI w. utworzono bractwo rzemieślnicze. W mieście funkcjonowała szkoła - początkowo parafialna a od XVI w. miejska. Tuż przed 1500 r. biskup Mikołaj Krajowski ufundował przytułek dla ubogich, wzniesiony wraz z drewnianym kościołem pw. św. Zofii w latach 1514-1528. Z 1552 r. pochodzi pierwsza wzmianka o przedmieściu zwanym Porkówka, identycznym niewątpliwie z dzisiejszą Borkówką. Rozwój miasta ha-

mowały pożary i inne klęski elementarne m.in. pożar z ok. 1522 r. i dotkliwy pożar z 1594 r., kiedy to zgorzało 77 budynków w mieście, szpital dla ubogich wraz z kościołem pw. św. Zofii i dzwonnica kościoła parafialnego.

Powracając do początków osadnictwa na obszarze gminy Brzozów, udokumentowanego w źródłach pisanych i przypadającego na okres po roku 1345 należy stwierdzić, że proces osadniczy przebiegał na tym terenie stosunkowo szybko, a sieć osadnicza wytworzona w II poł. XIV i I ćw. XV w. nie uległa już w późniejszym czasie większym przeobrażeniom. Jedną z najstarszych wsi gminy, zasiedloną jeszcze przed poł. XIV w. (o czym świadczą zarejestrowane stanowiska archeologiczne) jest Grabownica Starzeńska. W źródłach pisanych wieś pojawia się już w datowanym na 1377 r. nadaniu przez ks. Władysława Opolczyka wsi Grabownicy Piotrowi, synowi Gruszki (Petro genero Gruschconsis). Nadanie to niektórzy badacze utożsamiają z lokacją, jednak treść dokumentu dość jednoznacznie wskazuje, że wieś w tym czasie istniała już, jak się wydaje, przynajmniej od ok. 20 lat. W dokumencie brak jest informacji nt. wolnizny, a wyliczone są jedynie powinności tak mieszkańców (poddanych) jak i nowego właściciela. Inną przesłanką wskazującą na nieco wcześniejszą metrykę wsi stanowi też sam opis nadania: „pola orne, łąki, pola, pastwiska, pasieki, stawy rybne, sadzawki, młyny” a także użycie zwrotu „z wszystkimi jej pożytkami [...] na mocy takiego posiadania, z jakim tę wieś myśmy posiadali dotychczas” co niewątpliwie nie wskazuje na zupełnie „świeżą” lokację wsi. Potwierdzeniem tego nadania był dokument wystawiony w 1408 r. przez króla Władysława Jagiełłę dziedzicowi Grabownicy Piotrowi (Pietraszowi) i jego szwagrowi Andrzejowi. Sukcesorzy Piotra dzierżyli Grabownicę przez cały XV i XVI w. początkowo gospodarując nią wspólnie, a następnie dzieląc na części (syn Piotra Mikołaj zwany Czeszykiem, jego synowie: Mikołaj i Wilhelm (Wilam), którzy dokonali podziału wsi - Mikołaj otrzymał część od strony Lalina, Wilam od strony Humnisk). Z poł. XV w. pochodzą pierwsze wzmianki o istnieniu dworu w Grabownicy (w części należącej do Wilama i jego spadkobierców), a pierwsza wzmianka o parafii grabownickiej (będąca zapisem dla plebana dokonany przez Piotra Pełkę) z 1476 r. W pocz. XVI w. część należąca do spadkobierców Mikołaja została podzielona między trzech braci: Mikołaja, Wilhelma i Zawiszę. W tym czasie w ich części Grabownicy istniały trzy dwory: dwa wzniesione przez Mikołaja i Wilhelma oraz stary dwór z trzema sadzawkami będący własnością Zawiszy. Właścicielem drugiej części wsi był w latach 1483-1505 syn Wilama Paweł (zw. Pełką). Zarządzanie wsią przez 4 właścicieli prowadziło do licznych konfliktów czego wyrazem są liczne zapiski w aktach sanockich. W 1530 Grabownica posiadała trzech właścicieli – Andrzeja (3,5 łana pola, młyn i karczma), Stanisława (2,1/4 łana) i Piotra (1 łan). W latach 1538-1548 wymienieni są jako właściciele tylko Andrzej i Stanisław.

Nie do końca wyjaśniona jest kwestia lokacji Górek, które być może również były osadą znacznie starszą, powstałą jeszcze w czasach ruskich: Miejscowość ta z pewnością istniała przed 1376 r. i była urządzona wg prawa polskiego. W 1376 r. Władysław Opolczyk pozwolił Stanisławowi Toce założyć wieś Górki nad potokami „Schowa i Lubachowa” na 60 łanach frankońskich przenosząc je z prawa polskiego na magdeburskie, nadając mu sołectwo obejmujące 4 łany i rzemieślników, pozwalając wybudować młyny i przeznaczając na pastwisko jeden łan. Sołtys winien służyć w wyprawie z kopią i łucznikiem na dobrych koniach. Z kolei z danych zebranych przez A. Fastnachta wynika, że tenże Władysław nadał Górki w lenno Benkowi z Żabokruk herbu Hołobok, staroście sanockiemu, który występuje jako świadek w ww. przywileju lokacyjnym z 1376 r. W 1387 r. król Wł. Jagiełło zatwier-

dza Benkowi to nadanie i przenosi je z prawa lennego na dziedziczne. A. Fastnacht uznał, że ze względu na występującą w dokumentach nazwę jednego z wymienionych potoków „Lubachowa”, nadanie to nie dotyczyło wsi Górki tylko Lubatowej położonej nad potokiem Lubatową (Lubatówką). Problem pojawia się jednak w związku z faktem sprzedaży przez Zyndrama z Maszkowic wsi Lubatowej w 1408 r. biskupstwu przemyskiemu, podczas gdy w 1409 r. właścicielem wsi Górki jest nadal Benko z Żabokruk, który w tymże roku uposaża kościół parafialny w Humniskach i przyłącza do niego wieś Górki (nie może być raczej wątpliwości, że chodzi tu o pobliskie Górki brzozowskie). Pozostaje jedynie kwestia identyfikacji owych dwóch potoków „Schowa i Lubachowa”. Zauważmy jednak, że Górki, w przeciwieństwie do Lubatowej, położone są de facto nad dwoma potokami - jednym wpadającym do Zmienniczki nazywanym dawniej Sczyrkowy, drugim wpadającym do Stobnicy, który nazywany jest Leluta. Pytanie jedynie czy w XIV w. potoki te nazywano „Schowa” i „Lubachowa”? W 1424 r. jako właściciel wsi występuje nieznany bliżej Zygmunt z Górek (być może syn Ścibora z Oględowa), w latach 1424-25 wdowa po nim Anna i brat Jan, a w latach 1436-1437 Mikołaj Górecki, który sprzedał sołectwo Jerzemu Matiaszewiczowi Humnickiemu. W rękach Humnickich dobra te znajdowały się jeszcze w 1589 r. W 1443 r. odnotowano we wsi istnienie dworu z rolami, karczmy i młyna. Pisząc o Górkach należy jeszcze wspomnieć o związanej z nią Woli Góreckiej, która w źródłach XV i XVI-wiecznych występowała pod różnymi nazwami (Goreczska Wola, Goreczka Wolia - 1461, Sczyrkowa Vola - 1478, Szwyerkowa Volya - 1508, Szczyrzyczkowa - 1515, Gerzykowa Wolia - 1589) jako odrębna miejscowość. W 1461 r. była własnością Jakuba z Woli Góreckiej a od 1464 Humnickich.

Kolejną miejscowością, której datę powstania można w przybliżeniu określić na k. XIV w. to Przysietnica. Dokładnej daty lokacji miejscowości wprawdzie nie znamy, ale zachowało się odnowienie przywileju lokacyjnego pochodzące z 1440 r. wydane dla szlachetnego Jana Hłaska (Hlassko) z Jarosławic, sołtysa w Przysietnicy. Dokument ten był wzorowany na pierwszym przywileju. Dzięki temu wiadomo, że zgodę na lokację wsi na prawie magdeburskim wydał bp przemyski Maciej, którego początek urzędowania przypada na rok 1392 i datę tę należy traktować jako terminus post quem lokacji wsi. Zasadźcą wsi i karczownikiem był niejaki Szczepan (Stephan). Wieś powstała w dobrach biskupich na 60 łanach, na karczunku leśnym, z czego 4 łany otrzymał sołtys, jeden przeznaczono dla kościoła a jeden na wygon dla bydła. Sołtys mógł wzniesć młyn, karczmę i założyć stawy rybne a także osadzić czterech rzemieślników: rzeźnika, szewca, krawca i kowala. Pierwsza pewna informacja o wsi (Przesiecznica) pochodzi z 1413 r., kiedy to ww. biskup przemyski Maciej nadał ją w dożywocie bohaterowi spod Grunwaldu, miecznikowi krakowskiemu Zyndramowi z Maszkowic, panowi na Humniskach w zamian za obronę przed napadami beskidników „wszystkich wsi i posiadłości należących do biskupstwa przemyskiego” (zapewne klucza brzozowskiego). Po rychłej śmierci miecznika (1414 r.) dobra te ponownie wróciły do klucza brzozowskiego. Jak można wywnioskować z treści tego wystawionego w 1440 r. dokumentu w tym czasie istniał już we wsi kościół (1440 r.), choć pierwsza wzmianka o miejscowej parafii p.w. św. Marcina pochodzi dopiero z 1506 r. Wsie klucza brzozowskiego, do którego oprócz Przysietnicy należała także Stara Wieś były zarządzane przez administratorów i pozostały własnością biskupstwa przemyskiego aż do k. I poł. XX w.

Data lokacji (nawet przybliżonej) pozostałych wsi gminy Brzozów (Humniska, Turze Pole i Zmiennica) nie jest znana. Wydaje się, że wsią równie starą jak

Brzozów-Stara Wieś czy Grabownica są Humniska, o których pierwsza znana wzmianka pochodzi dopiero z 1404 r. Zanotowana w tym właśnie roku zapiska w aktach sądowych (acta succamerarii sanocensis), dotyczyła rozstrzygnięcia przez ówczesnego starostę sanockiego Ścibora z Oględowa sporu granicznego między wsiami Srogów i Grabownica. Związane z tym przeprowadzenie i opisanie granic między wymienionymi wsiami przynosi nam informację o istnieniu w tym czasie wsi Humniska. Ze wzmianki o sołtysie Mikołaju (1429 r.) możemy wnosić, że wieś lokowano na prawie niemieckim. W 1409 r. wspomniany wcześniej Mikołaj Beńko z Żabokruk, właściciel Humnisk i Górek, funduje i uposaża kościół pw. św. Stanisława w Humniskach, dodając wspomnianemu kościołowi jeden łan w Humniskach, „miejsce przy stawie położone poniżej cmentarza i Skotnicę, która pospolicie Wygon się nazywa”, przyłączając do parafii wieś Górki, i nakazując daniny mszalne mieszkańcom obu wsi.

W 1413 r. jako „pan na Humniskach” występuje już w źródłach Zyndram z Maszkowic, a w 1431 r. Matiasz Czarny ze Zboisk herbu Gozdawa (protoplasta rodów Balów, Humnickich i Bireckich), przy czym trudno obecnie ustalić w jakich okolicznościach te zmiany właścicieli nastąpiły. W latach 1436-1473 właścicielem Humnisk był syn Matiasza Czarnego, Jerzy Matiasze(o)wicz Humnicki, późniejszy podkomorzy przemyski i kasztelan sanocki. W 1436 r. wykupił on sołectwo Humnisk od ówczesnego sołtysa Mikołaja a w roku następnym powiększył swe dobra poprzez kupno wsi Górki od (tegoż?) Mikołaja z Kozłowic za 600 grzywien. Po śmierci Jerzego dobra po nim odziedziczyli jego trzej synowie ks. Jan, Jakub i Rafał. Początkowo trzymali dobra wspólnie jako bracia niedzielni (fratres indivisi), a w 1485 r. dokonali podziału dóbr, na mocy którego właścicielem Humnisk został najmłodszy brat Rafał (zm. w 1511 r.), natomiast Górki odziedziczył Jakub. Tenże Jakub wziął udział w wyprawie mołdawskiej króla Olbrachta w 1497 r., podczas której zaginął. Górki przez krótki okres dzierżyła żona Jakuba - Anna - zm. w 1502 r., a cały rozległy majątek Jakuba Humnickiego (m. in. Birczę) odziedziczyli synowie Jan (zm. przed 1505 r.) i Maciej z Birczy. W posiadaniu Macieja Bireckiego Górki znajdowały się do jego śmierci w 1543 r. W roku 1533 właścicielami Humnisk byli Stanisław, Jan i Jerzy Humniccy, bracia rodzeni niedzielni.

Stosunkowo późno w materiałach źródłowych pojawiają się miejscowości Turze Pole i Zmiennica przez długi okres powiązane z rodem Jasieńskich. Najstarsza znana wzmianka o pierwszej z wymienionych wsi pochodzi dopiero z 1420 r. choć niewykluczone, że wieś istniała jeszcze w czasach ruskich. Występuje w niej Piotr - sołtys z Turzego Pola (Tursepole). Pierwsza wzmianka o Zmiennicy (Smyncyza), zapisana w aktach ziemskich sanockich pod datą 1432, również dotyczy sołectwa, a ściślej transakcji związanych z jego sprzedażą Pawłowi (Paszce) Jasieńskiemu przez Janusza Glasira. Informacja o istnieniu sołectw pozwala na stwierdzenie, że obie wsie rządziły się już w tym czasie prawem niemieckim. Turze Pole musiało być już podzielone w 1424 r. ponieważ w tymże roku Mikołaj (Gruszka) z Jasionowa odstąpił swojemu synowi Janowi część, jaką posiadał w tej miejscowości. Inną część dzierżył prawdopodobnie Szczepan Jasieński a jeszcze inną trzymali we wspólnocie majątkowej dwaj bracia Jana - Paweł i Dobiesław. Jak pisał P. Dąbkowski dobra te miały „wielu właścicieli poszczególnych działów, w przeważnej jednak części należały do Jasieniowskich”. Dobiesław w 1437 r. sprzedał swoją część szwagrowi, Jerzemu Czeszykowi z Bukowa, co zakwestionował starszy brat Dobiesława Paweł Jasieński, gdyż ich wspólny majątek nie został jeszcze podzielony. Do transakcji tej jednak doszło w 1438 r., a już rok później Jerzy z Bukowa odsprzedał kupioną od Dobiesława część Turzego Pola, Zmiennicy i Jasionowa temuż Pawłowi (zm. przed 1442 r.). W tymże 1438 r. Paweł z Ja-

sionowa sprzedał Mikołajowi, wymienionemu wyżej byłemu sołtysowi Humnisk, swoją część dziedziczną w Zmiennicy wraz z sołectwem za 160 grzywien. W następnych latach dobra w Turzym Polu i Zmiennicy trzymali w części potomkowie Jana a w części potomkowie Pawła oraz inni właściciele, jak Mikołaj - sołtys w Zmiennicy, który w 1458 r. sprzedał część swych dóbr i sołectwo w Zmiennicy Mikołajowi Radwanowi. Tenże w 1467 r. zastawia swą część wsi z sołectwem z wyjątkiem dworu i ról dworskich Jerzemu (zap. Bukowskiemu). W latach 1453-97 jako dziedzic z Turzego Pola, Jasionowa i Zmiennicy występuje Stanisław Turopolski. Inną część wymienionych wsi trzymał jego brat Jan, który w 1471 r. sprzedał ją Jerzemu z Bukowa. W 1480 r. w Zmiennicy istnieje młyn, karczma i dwór. W 1532 r. właścicielami Zmiennicy byli Jerzy, Jan i Wojciech Bukowscy a właścicielem Turzego Pola w 1536 r. nie wymieniony z imienia Turopolski. W 1589 r. właścicielami obu wsi były rodziny Sienieńskich i Niedźwiedzkich.

Posiadane dane dla II poł. XVI, XVII i XVIII w. nie pozwalają w większości przypadków prześledzić historii poszczególnych miejscowości. Brzozów, Przysietnica i Stara Wieś stanowiły ciągle własność biskupią wchodząc w skład klucza brzozowskiego. W ostatniej dekadzie XVI w. bp Goślicki przy istniejącym brzozowskim dworze biskupim wniósł kaplicę, a bp Grochowski - po napadzie tatarskim z 1624 r. zabezpieczył dwór jak i miasto przed napadami obwarowując je wałami i fosami, przy dworze założył park i wystawił trzy bramy. W 1631 r. bp Nowodworski podniósł kościół brzozowski do godności prepozytury a przy kościele ustanowił kolegium mansjonarzy.

Pod k. XVI w. i w 1 ćw. XVII w. właścicielem większej części Grabownicy był Jerzy Pełka, fundator w roku 1593 nowego kościoła i plebanii i być może funkcjonującej od 1597 r. szkoły parafialnej, a następnie jego córka Jadwiga zamężna za Hieronima Nagórskiego. Następnie dobra te przejęła ich najstarsza córka Katarzyna, która poślubiła Jacka Krasowskiego, który występuje jako właściciel wsi ok. 1640 r. Drugą część wsi (dwór dolny) trzymał Mikołaj Pełka, syn Andrzeja (wymienianego jako właściciel części wsi w latach 1538-1548) a następnie Salomea, prawnuczka(?) Mikołaja, młodsza córka Jadwigi i Hieronima Nagórskiego, z którą wiąże się krwawa historia opisana barwnie przez W. Łozińskiego. W 1645 r. Salomea poślubiła Jana Fredrę, pozostawiając liczne potomstwo. Pod k. XVII w. Grabownica była w posiadaniu czterech rodzin – Górskich, Mokrzyckich, Rózewskich i Fredrów. Z kolei wg wykazu pogłównego z 1676 r. we wsi znajdowały się dwa dworki należące do Jana i Anny Kozłowskich oraz Stanisława Piaseckiego. Drogą ożenku (1745 r.) z Konstancją Górską, córką Piotra, grabownicki dwór dolny przeszedł na własność Antoniego Starzeńskiego, a po jego bezpotomnej śmierci – na własność jego brata – Piotra, który ok. 1760 r. kupił pozostałą część Grabownicy. Po nim odziedziczył wieś syn Ksawery, żonaty od 1799 r. z Katarzyną Jaworską.

Z pozostałych miejscowości w 1589 r. - Humniska, Górki i Wola Górecka znajdowały się ciągle w rękach Humnickich, a Turze Pole i Zmiennica, jak już podano wcześniej, stanowiły własność Sienieńskich i Niedźwiedzkich. Z kolei wg spisów podatkowych z 1640 i 1655 r. Humniska należały już do Stanisława Mikołaja Kozłowskiego herbu Poraj, cześnika sanockiego, zmarłego w 1658 r. a w 1674 r. do Stefana Łaszczowskiego, Turze Pole podzielone było pomiędzy Piotrem Chrzastowskim, synem Marcina (ale w 1656, wg. komentarzy do rejestru z tegoż roku, pomiędzy synów Marcina: Piotra, Przecława, Jana, Andrzeja i Cyryla) a Michałem Zebrzydowskim, późniejszym wojewodą krakowskim. Zmiennica znajdowała się w posiadaniu wszystkich wymienionych wyżej synów Marcina Chrzastow-

skiego tak w 1640 jak i 1656 r. Należy tu jeszcze zauważyć, że rejestr podymnego z 1674 r. jako posesorów Zmiennicy i Turzego Pola wymienił tylko Chrzastowskich. Brak natomiast danych odnośnie właścicieli sąsiednich Górek i Woli Góreckiej (Szcirkowej Woli).

Wiek XVII to okres wielu dotkliwych klęsk elementarnych jak i niszczących napadów tatarskich, siedmiogrodzkich i przemarszy wojsk. W 1624 r. Tatarzy zniszczyli dwór w Humniskach a także wzniesiony pod k. XVI w. kościół, plebanię, organistówkę i szkołę w Grabownicy (nowy kościół wzniesiony został już w 1631 r.). Z kolei wojska Rakoczego w 1657 r. zrabowały i spaliły Brzozów - spłonął m. in. kościół parafialny i kościółek szpitalny św. Zofii, zniszczeniu uległy wszystkie dokumenty miejskie. Dopełnieniem tych wydarzeń było złupienie miasta przez wojska koronne w 1663 r. Szczególnie dotkliwy był jednak napad tatarski z 1672 r., który spowodował ogromne straty materialne na obszarze całego województwa ruskiego. Po tym napadzie w Starej Wsi odnotowano jedynie 12 domów, w Przysietnicy 6, a w Grabownicy i Humniskach jedynie dwa domostwa, z których opłacano podatek. Należy jeszcze wspomnieć o pożarach jakie dotknęły Brzozów w latach 1681, 1691 i 1693.

W k. XVII i I poł. XVIII w. w dobrach biskupich nastąpiło duże ożywienie budowlane. W 1676 r. rozpoczęto budowę nowego, murowanego kościoła parafialnego w Brzozowie, prawdopodobnie wg. projektu Jakuba Solariego, z fundacji bpa Sarnowskiego i miejscowego proboszcza ks. Misiałowicza, który konsekrowano pw. Przemienienia Pańskiego w 1688 r. Obok kościoła w 1 ćw. XVIII w. wzniesiono dzwonnice, a po 1742 r. duży budynek Klasztoru Księży Misjonarzy i Seminarium Duchownego. Ważnym wydarzeniem w dziejach miasta było powstanie w 1724 r. kapituły kolegiackiej. W 1698 r. wzniesiono w Starej Wsi nowy drewniany kościół z fundacji prepozytów brzozowskich ks. Misiałowicza i ks. Doleckiego, a już w 1728 r. biskup przemyski Aleksander Fredro wraz z prepozytem brzozowskim ks. Franciszkiem Goźlińskim ufundowali w Starej Wsi kościół i klasztor pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, jeszcze w tym samym roku sprowadzając do niego oo. Paulinów z Jasnej Góry. Konsekracja kościoła nastąpiła w 1760 r.

Zarządzona przez bpa Sierakowskiego szczegółowa lustracja klucza brzozowskiego przeprowadzona w 1748 r. pokazywała stan gospodarczy posiadłości biskupiej w poł. XVIII w. i stanowiła znakomity materiał w badaniach dziejów gospodarczych regionu (lustracja zawierała m. in. przepisane starsze dokumenty, szczegółowy opis granic, opis zabudowań folwarcznych i włościańskich). Zagadnieniem tym zajął się wybitny specjalista w dziedzinie historii gospodarczej Polski Jan Rutkowski. Na potrzeby niniejszej syntezy dodajmy jedynie, że w Przysietnicy istniał w tym czasie folwark biskupi złożony z drewnianych budynków rządówki, gumna złożonego z trzech stodół, brogu oraz obór oraz stawów rybnych a po obu stronach drogi wjazdowej na teren folwarku. Zespół ten znajdował się w części wsi określonej na mapie z poł. XIX w. jako Baniska. Lustracja wykazała duże rozdrobnienie przysietnickich gospodarstw. W tym czasie znajdowało się tu 110, a w Starej Wsi 107 gospodarstw. W samym Brzozowie mieszkało ok. 700 osób (mężczyzn, kobiet i dzieci), władze miejskie składały się z burmistrza, 3 rajców, wójta i 6 ławników wybieranych corocznie. W poł. XVIII w. było w Brzozowie siedem cechów rzemieślniczych: krawiecki, kuśnierski, szewski, piekarski, tkacki, rzeźnicki i tzw. wielki, obejmujący rzemiosła słabiej rozwinięte i stąd nie mogące utworzyć samodzielnych cechów (m.in. kotlarzy, rymarzy, stolarzy, garncarzy, kowali). Miasto mogło odbywać 12 jarmarków w roku a oprócz tego w każdy czwartek odbywał się targ. Dwór pobierał targowe, przy czym mieszczenie brzozowscy byli od niego zwolnieni. W mieście istniało 73 domy mieszczań (33 uboższych, 40 zamożniej-

szych), 14 zajazdów, 18 tzw. folwarczków tj. gospodarstw rolnych, 11 domów z kramnicami, kuźni i piekarni.

Duży wpływ na upadek znaczenia Brzozowa miał pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej, w wyniku którego cały region brzozowski znalazł się pod zaborem austriackim. Wkrótce też nastąpiły zmiany w podziale administracyjnym zagarniętych terenów. Zniesiono województwa, urzędy wojewodów i kasztelanów. Kraj podzielono początkowo na cyrkuły, a następnie na powiaty. Brzozów i okoliczne wsie znalazły się w granicach cyrkułu samborskiego, po 1782 r. w granicach cyrkułu leskiego, a od 1786 r. cyrkułu i następnie powiatu sanockiego. W szybkim czasie, decyzjami władz austriackich, nastąpiły kasaty zakonów Księży Misjonarzy św. Wincentego a Paolo i oo. Paulinów, zniesienie kolegiaty i kapituły kolegiackiej, a także seminarium duchownego, które w życiu miasta i okolicy zaczynały odgrywać znaczącą rolę. Od tego czasu zaczął się również powolny upadek coraz rzadziej odwiedzanej przez biskupów ich rezydencji w Brzozowie. Kościół, klasztor i folwark popauliński w Starej Wsi przeszedł na własność Funduszu Religijnego i dopiero w 1821 r., dzięki staraniom bpa Gołaszewskiego, klasztor starowiejski został przekazany jezuitom.

W 1852 r. została erygowana nowa parafia w Starej Wsi obsługiwana przez jezuitów, a w 1874 r. założony został w tej miejscowości klasztor sióstr Służebniczek Niepokalanego Poczęcia NMP. Działające przy parafiach szkoły zostały przekształcone w I poł. XIX w. w szkoły trywialne. W Przysietnicy, w dobrach biskupich, na obszarze zwanym Baniskami wzniesiony został w pocz. XX w. obszerny budynek przeznaczony na letnią rezydencję biskupów.

W skorowidzach galicyjskich jako właściciele majątku dworskiego w Grabownicy występują do roku 1850 Aniela z Ostaszewskich i Józef Gniewosz, a od 1852 r. (wg. innych danych od 1845 r.) Teofil Wojciech Ostaszewski (brat Anieli Gniewosz) – działacz społeczny i gospodarczy, popularyzator oświaty rolniczej i czytelnictwa wśród chłopów, jeden z organizatorów nieudanego powstania w 1846 r. (podczas rabacji chłopskiej w 1846 r. pałac w Grabownicy mocno ucierpiał), marszałek Rady Powiatowej w Brzozowie w latach 1879-84. Na obszarze dworskim w Grabownicy działał browar, a kolejny właściciel dworu, Kazimierz Ostaszewski, syn Teofila, wielki pasjonat koni, założył tu firmę o nazwie „Pierwszy Instytut Sportowy »Grabownica«”, zajmujący się hodowlą koni, wytwórnią różnych typów powozów, wyrobów rymarsko-siodlarskich i urządzeń stajennych dla koni. W 1892 r. Kazimierz sprzedał dobra bratu Adamowi, następnie właścicielem majątku został Izaak Langsam, a od 1894 r. Paweł Tyszkowski (zm. 1920), który w 1912 r. podarował swoje dobra Akademii Umiejętności w Krakowie.

Właścicielami Górek w I poł. XIX w. byli Giebułtowscy - do ok. 1833 Ignacy, a w 1838 r. Teresa. Następnie od ok. poł. XIX w. dobra te były w posiadaniu Aurelii z Giebułtowskich zamężnej z Antonim Morelowskim. W 1858 r. jako właściciele dóbr tabularnych Górek występują Aleksander Niedźwiecki i jego żona Sylwia z Giebułtowskich, ale w 1868 r. obok Aleksandra i Sylwii pojawia się jeszcze jako współwłaściciel Antoni Morelowski. W rękach Niedźwieckich (Władysława) Górki znajdowały się jeszcze w 1918 r.

W I poł. XIX wieku Humniska należały do Franciszka Ksawerego Starzeńskiego (w skorowidzu z 1833 r. - spadkobierców Starzyńskiego), zm. w 1828 r. W 1838 r. jako właściciel dóbr występuje Franz Rabath, a w 1850 r. Julia Motyczyńska. Od ok. 1852 r. dobra te dzierżyła Lucja Cybulska, która jako właścicielka występuje jeszcze w 1905 r. W 1918 r. majątek ten znajdował się w rękach Herscha

Fischlera i Spółki, od której nabyli go prawdopodobnie antenaci obecnych właścicieli dworu.

Podobnie jak Humniska, właścicielem dóbr w Turzym Polu w I poł XIX wieku był Franciszek Ksawery Starzeński (w *Skorowidzu* z 1833 r. - spadkobiercy Starzyńskiego). Po jego śmierci majątek został sprzedany (przed 1838 r.) Józefowi Leszczyńskiemu. W rodzinie Leszczyńskich majątek pozostawał aż do pocz. I. 90. XIX w., po czym dobra te zakupił w 1891 roku Adam Ostaszewski ze Wzdowa, syn Teofila Wojciecha. Do spadkobierców Adama (zm. w 1934) i Marii z Chłapowskich (zm. w 1941 r.) Ostaszewskich majątek dworski w Turzym Polu należał prawdopodobnie do końca II wojny światowej, po czym w wyniku „reformy rolnej” przeszedł na własność Skarbu Państwa.

Zmiennica, związana niegdyś własnościowo z Turzym Polem, przez cały XIX w. należała do rodziny Zarębów/Zarembów (Jana, Franciszka, Marii i Wiktorii), a w latach 1905-1918 do Kazimierzy Kozłowskiej. Istniejący tu dwór został spalony podczas I wojny światowej. Z tego dużego założenia do dzisiaj zachował się park wraz z systemem stawów oraz spichlerz z dawnego zespołu folwarcznego.

Ważnym wydarzeniem dla całego obszaru Galicji było uzyskanie w 1867 autonomii, ideę której wyrażało sformułowanie „wolna gmina w wolnym państwie”. Przyznanie gminom szerokich uprawnień, co pozwalało na podejmowanie działań zgodnych z interesem lokalnej społeczności niewątpliwie przyczyniło się do ożywiania nie tylko gospodarczego, ale również społeczno-kulturalnego na obszarze Galicji. Zaczęło powstawać szereg instytucji i organizacji – szkoły trywialne, towarzystwa zaliczkowe, kółka rolnicze, o niezwykle szerokim zakresie działalności, które m.in. zajmowały się podnoszeniem kultury rolnej wśród chłopów, straże ogniowe, towarzystwa gimnastyczne, biblioteki, czytelnie, teatry ludowe itp. Od 1859 r. Brzozów stał się siedzibą nowo utworzonego powiatu brzozowskiego. W 1887 r. w Brzozowie działało bardzo aktywnie 313 warsztatów rzemieślniczych zgrupowanych w 15 rzemiosłach. W 1868 r. utworzono tu czteroklasową szkołę trywialną męską, a w latach 70-tych XIX w. także dwuklasową szkołę żeńską. W kolejnych latach powstały w mieście: Ochotnicza Straż Ogniowa (1874), spółdzielnia oszczędnościowo-pożyczkowa Towarzystwo Zaliczkowe (1888) i Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (1893) a w 1909 r. utworzono gimnazjum. Działało tu również stowarzyszenie mieszczan „Gwiazda”. W 1862 r. ustanowiono w Grabownicy stację poboru myta, działała poczta, a od 1888 r. Straż Pożarna. W 1890 r. czynne tu były cegielnia, gorzelnia, browar i młyn. Kółko Rolnicze działało w Grabownicy już w 1904 r., a od 1908 r. funkcjonowała spółka oszczędnościowo-pożyczkowa. W tym samym roku wybudowano dużą murowaną szkołę, a w 1913 r. rozpoczęto budowę nowego kościoła parafialnego, którą zakończono w 1926 r. Z kolei w Przysietnicy w 1888 r. w funkcjonowała szkoła, od 1908 r. kasa pożyczkowa Stefczyka a od 1919 r. Kółko Rolnicze. W tym czasie liczba mieszkańców Przysietnicy wynosiła 1810 osób, które zajmowały 353 domostwa. W 1890 r. funkcjonowały tu dwie karczmy. W Górkach, Humniskach, Starej Wsi i Zmiennicy działały szkoły jednoklasowe. Szkołę w Starej Wsi, usytuowaną tuż przy zespole kościelno-klasztornym wzniesiono w 1911 r. W Turzym Polu w pocz. XX w. działało Kółko Rolnicze a w 1907 r. zorganizowano Ochotniczą Straż Pożarną.

Dużą rolę w rozwoju miejscowości regionu brzozowskiego odegrał przemysł naftowy dając okolicznej ludności możliwość pracy zarobkowej poza rolnictwem, co niewątpliwie miało wpływ na wzrost zamożności mieszkańców podbrzozowskich wsi. Początki eksploatacji ropy naftowej na omawianym terenie przypadają na k. XIX w. Pierwsze kopane szyby naftowe pojawiły się ok. 1880 r. na obszarze

Zmiennicy. Kolejne szyby powstały w Grabownicy, Humniskach, Turzym Polu oraz Starej Wsi zmieniając na wiele lat krajobraz tych miejscowości.

Ten stosunkowo pomyślny okres w dziejach miasta i okolicznych wsi przerwała pierwsza wojna światowa. Walki jakie toczyły się w okolicach Brzozowa podczas tej wojny najbardziej dotknęły mieszkańców Przysietnicy. W wyniku ostrzału artyleryjskiego spłonęło ok. 70 budynków, nie obyło się również bez ofiar w ludziach. Znacznie więcej szczęścia mieli mieszkańcy Grabownicy, która pomimo, że również znalazła się pod ostrzałem artyleryjskim, nie poniosła większych strat materialnych.

Początkowe lata po odzyskaniu niepodległości to w brzozowskim opisywany w wielu publikacjach okres stagnacji gospodarczej. Regionowi doskwierał brak połączenia kolejowego, którego pomimo starań i zabiegów nigdy nie zrealizowano, w mieście w zasadzie nie istniał przemysł, a okoliczne rolnictwo było mocno rozdrobnione. Rzemiosło i handel chyliły się ku upadkowi - jeszcze w 1887 r. było w mieście 313 warsztatów rzemieślniczych, podczas gdy w 1939 pozostało ich już tylko 76. Szansą dla miasta było uwzględnienie go w planach rozwojowych Centralnego Okręgu Przemysłowego, łącznie z budową wyczekiwanego połączenia kolejowego, jednak plany te przerwała II wojna światowa. Nieco lepiej sytuacja wyglądała w miejscowościach, gdzie rozwinął się przemysł naftowy. Najprężniejszą miejscowością w regionie była Grabownica Starzeńska. Wzrost znaczenia tej miejscowości zaowocował powołaniem w 1934 r. zbiorowej gminy wiejskiej Grabownica, w skład której weszły też miejscowości Górki, Grabownica Starzeńska, Grabówka, Humniska, Niebocko i Turze Pole. W 1930 r. w Humniskach urządzono dom sióstr służebniczek starowiejskich, w Przysietnicy w 1928 r. ukończono budowę nowego kościoła parafialnego, w 1938 r. remizy strażackiej. W tym samym roku w Górkach wzniesiono drewniany kościół filialny a w Grabownicy rozpoczęto budowę nowego budynku szkolnego.

W Brzozowie, pomimo regresu gospodarczego, zrealizowano kilka znaczących inwestycji. Oddano do użytku elektrownię, wzniesiono budynek Państwowego Gimnazjum i Liceum (1931 r.), budynek bursy, ośrodek zdrowia, bibliotekę Towarzystwa Szkoły Ludowej a także, w dobrach biskupich, kompleksu uzdrowiskowego. Budowa uzdrowiska związana była z odkryciem jakiego dokonano jeszcze w pocz. XX w. podczas poszukiwań ropy naftowej w lesie brzozowskim, ok. 3 km od miasta, na terenach należących do biskupstwa. W wywierconym wówczas otworze o głębokości 300 m natrafiono - zamiast ropy - na niezwykle obfite źródła mineralne - solanki jodowo-bromowej o dużych właściwościach leczniczych. W II poł. lat 20. XX w. ówczesny biskup przemyski, Anatol Nowak podjął decyzję o budowie w tym miejscu zakładu leczniczego. W latach 1925-27 oczyszczono studnię i zaopatrzono ją w pompę a następnie wzniesiono szereg obiektów obsługujących uzdrowisko: drewniany, piętrowy dom zdrojowy z kaplicą pw. św. Stanisława Kostki, drewnianą willę nazwaną od imienia fundatora „Anatolówką”, a także łazienki, dwa baseny, kort tenisowy, budynki gospodarcze itp. Zakład leczniczy, który w zamysłach miał służyć kapłanom diecezji, nabrał charakteru ogólnodostępnego uzdrowiska mogącego jednorazowo pomieścić 150 osób, które specjalizowało się w leczeniu reumatyzmu, krzywicy, miażdżycy i niewydolności nerek (jak napisano w przewodniku z 1964 r. „w Brzozowie leczono choroby kobiece, gościec stawowy, nerwobóle, schorzenia pourazowe, krzywicę, miażdżycę, ischias, blednicę, neurastenię i różnego rodzaju nieżyty”). Uzdrowisko przetrwało II wojnę światową, będąc świadkiem mordy dokonanej przez Niemców w 1942 r. na 1400 Żydach brzozowskich, i uległo zniszczeniu tuż po wojnie - pożar strawił willę „Anatolówkę”,

a budynek zdrojowy oraz inne zabudowania i urządzenia zostały zdewastowane i uległy zniszczeniu.

Okres okupacji hitlerowskiej zaznaczył się w regionie licznymi wywózkami na przymusowe roboty do Niemiec, kontrybucjami, rekwizycjami inwentarza, aresztowaniami, egzekucjami, eksterminacją głównie ludności żydowskiej i cygańskiej, ale również polskiej. W 1941 r. utworzony został nowy powiat krośnieński, w którego granicach znalazły się miejscowości gminy Brzozów. Przecistawiając się wyniszczającej polityce niemieckiej Polacy organizowali ruch oporu, prowadząc działania dywersyjne, sabotażowe (np. w Grabownicy) i kolportując prasę podziemną. Pod koniec lipca 1944 r. teren ten zajęły wojska sowieckie, docierając dnia 3 sierpnia do samego Brzozowa i rozpoczynając okres nowej okupacji, naznaczonej aresztowaniami kończącymi się niejednokrotnie wyrokami śmierci czy zsyłkami do łagrów.

V.2.2. Krajobraz kulturowy

W rozumieniu ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami „krajobraz kulturowy to przestrzeń, historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze”. Ta definicja krajobrazu kulturowego może prowadzić do szeregu nieporozumień, ponieważ dzisiaj niemal każdy krajobraz jest w jakimś stopniu przetworzony przez człowieka, a zatem ma charakter kulturowy. O zabytkowym krajobrazie kulturowym mówimy wówczas, gdy na pewnym obszarze zachowała się jedna z historycznych postaci środowiska naturalnego, dopełniona zabudową, dziełami inżynierskimi czy też innymi elementami właściwymi dla danego typu gospodarki i dla epoki. W zasadzie krajobraz taki nigdy nie jest jednorodny, bowiem konstytuują go elementy nawarstwiające się przez wieki. Jeśli w otaczającym nas krajobrazie nie jesteśmy w stanie dostrzec takich elementów historycznych lub historycznie nawarstwiających się, możemy wówczas mówić o krajobrazie kulturowym zdegradowanym. Punktami węzłowymi krajobrazu kulturowego są osady miejskie i wiejskie, w których działalność człowieka wyraża się najdobitniej. Na terenie woj. podkarpackiego osady takie powstawały najczęściej w wyniku działalności planistycznej uwzględniającej zastane elementy ukształtowania terenu, sieci wodnej itp. i rozwijały dalej w oparciu o to pierwotne rozplanowanie. Analiza map historycznych i współczesnych w konfrontacji z wizjami terenowymi pozwala w większości przypadków na stwierdzenie, że na terenie gminy Brzozów osadnictwo kształtowało się w podobny sposób. Osadnictwo to posuwało się wzdłuż większych dolin rzecznych, zajmując nowe, najdogodniejsze dla rolnictwa nieskolonizowane jeszcze tereny. Miejscowościami o takim najdogodniejszym położeniu są niewątpliwie Stara Wieś, Humniska i Grabownica Starzeńska. Stosunkowo czytelne kształty tych wsi z kościołami pośrodku, zazwyczaj będącymi wyraźnymi dominantami w krajobrazie, układy pól, obszerne nawsia z rzeczką pośrodku, dwa rzędy zabudowy, zespoły dworskie/folwarczne na krańcach wsi - wszystko to jednoznacznie wskazuje na średniowieczne tradycje rozplanowania tych łanowych wsi. Podobnie czytelny układ daje się zaobserwować w stosunkowo późno powstałej Przysietnicy (k. XIV w.). Tu jednak warunki terenowe przy zakładaniu wsi nie były już tak dogodne jak w przypadku opisanych wyżej miejscowości. Czytelnością średniowiecznego układu planistycznego charakteryzuje się również miasto Brzozów usytuowane dodatkowo na wzgórzu, w miejscu o dużych walorach obronnych. I tu również wybitną dominantą krajobrazową jest kościół parafialny (niestety, tuż obok niego widzimy jednak jeszcze silniej oddziałującą dominantę jaką jest ogromna wieża telefonii komórkowej).

Czytelnymi elementami krajobrazu kulturowego pozostają również zespoły pałacowe i dworskie oraz dworsko-folwarczne w Grabownicy, Humniskach i Zmiennicy, osłonięte okazałymi jeszcze pozostałościami parków. W sposób nieodwracalny przekształcony został natomiast fragment przedmieścia Brzozowa, na którym dawniej usytuowany był zespół pałacowy biskupów przemyskich. Jego układ jest już dzisiaj zupełnie nieczytelny. Nie istnieje też zespół folwarczny (dworski) w Turzym Polu usytuowany niegdyś w pobliżu rozwidlenia dróg do Humnisk i Jasionowa a także zespół dworski/folwarczny w Górkach, na fragmencie którego stoi dzisiaj stary - drewniany i nowy - murowany kościół.

W krajobrazie gminy Brzozów zachowało się wiele rozpoznawalnych jednoznacznie elementów świadczących o roli jaką w regionie brzozowskim odgrywał kiedyś przemysł naftowy. Zniknęły wprawdzie charakterystyczne wysokie wieże wiertnicze, a miejsca gdzie one się wznosiły w większości z powrotem „wchłonęły” lasy, jednak w terenie ciągle pozostało wiele urządzeń technicznych - jednoznacznych śladów działalności wydobywczej takich jak kiwony, kieraty czy trójnogi. Pozostałością tego przemysłowego dziedzictwa są również przysiółki Grabownicy i Humnisk, które rozwinęły się lub wręcz wyrosły przy kopalniach.

Rzadkie są natomiast przykłady budowli o przeznaczeniu przemysłowym. Zachowanym obiektem tego typu jest młyn w Humniskach.

V.2.3 Układy przestrzenne

Osadnictwo na terenie gminy Brzozów poświadczane jest już w czasach prehistorycznych. Zagadnienie to zostało przedstawione w części archeologicznej niniejszego Programu. Dla potrzeb tego rozdziału przypomnijmy jedynie, że istnienie osady pradziejowej stwierdzono w Górkach, w Starej Wsi odnotowano istnienie kilku osad z okresu wpływów rzymskich, a istnienie osad wczesnośredniowiecznych potwierdzają stanowiska archeologiczne w Grabownicy i Humniskach. Brak danych na temat istnienia osadnictwa na tym terenie tuż przed okresem kolonizacji nie oznacza oczywiście, że teren ten nie był w jakimś stopniu zasiedlony. Zagadnienie to nie jest wprawdzie istotne przy omawianiu czytelnych do dzisiaj większości układów planistycznych, jednak mogłoby mieć znaczenie w przypadku dwóch wsi - Górek i Turzego Pola. Na podstawie zachowanych przekazów źródłowych można do pewnego stopnia ustalić czas i kierunek kolonizacji, jaka nastąpiła po opanowaniu tych terenów przez Kazimierza Wielkiego w I. 40. XIV w.

Pierwszą wsią wymienioną w dokumentach była Stara Wieś, a właściwie Brzozowa, bo taką nazwę miała wieś lokowana w 1359 r. Osada ta została założona na tzw. surowym korzeniu, na 50 łanach po obydwu stronach Stobnicy. Uposażenia sołtysa stanowiły 3 łany, a pod kościół przeznaczono 2 łany ziemi. Układ rozłogów, czytelny do dzisiaj nie pozostawia raczej wątpliwości, że od początku posiadała ona klasyczny dla wsi zakładanych na surowym korzeniu łanowy układ gruntów. Zachowana do dzisiaj część wsi o nazwie Skokówka, przy granicy z Bliznem, gdzie wyraźnie widoczny jest inny układ gruntów, ciągnący się od Stobnicy aż do granic wsi w kierunku zachodnim, była prawdopodobnie pierwotnym gruntem sołtysim. Wyraźnie widoczne jest również do dzisiaj uposażenie plebana, obejmujące pas gruntów (w większości podzielony już na małe działki) ciągnący się w kierunku wschodnim, począwszy od obecnego terenu zespołu kościelno-klasztornego. Na uwagę zasługuje również olbrzymie nawsie usytuowane w dolinie Stobnicy, po jej obu stronach. Zabudowa wsi wykształciła się po obu stronach tego rozległego nawsia przy drogach biegnących „równolegle” do Stobnicy.

O kolejnej wsi - Grabownicy, która powstała również ok. 1360 r. nie posiadamy informacji dotyczącej lokacji. Stosunkowo dobrze czytelny do dziś układ roz-

łogów (zwłaszcza w południowej części wsi), pozwala na stwierdzenie, że była to wieś łanowa. Przy granicy z Humniskami, po obu stronach drogi Brzozów-Sanok dają się częściowo wydzielić grunty, które pierwotnie mogły stanowić nadział sołtysi, na których po wykupieniu sołectwa założono dwór, a później wzniesiono zachowany do dzisiaj pałac. Na mapie katastralnej wsi z poł. XIX w. cały obszar dworski jest jeszcze doskonale czytelny. Wydaje się jednak wątpliwe, że ten olbrzymi teren od początku stanowił w całości nadział sołtysa. Informacje o kilku właścicielach wsi w XV i XVI w., transakcje związane z zakupem gruntów od kmieci, na których stały dwory, pozwalają na przypuszczenie, że cały ten obszar dworski powstał po wykupieniu i scaleniu gruntów przynajmniej dwóch właścicieli wsi. Trzecią własność szlachecką, o której wiadomo, że istniała w części wsi od strony Lalina można identyfikować z obszarem folwarcznym położonym w środkowej części miejscowości, w poł. XIX w. określanym jako „Horożańskie”. Znajdował się tutaj folwark, na obszarze którego w I. 50. XX w. powstała olbrzymia piekarnia, a wzdłuż dawnej drogi folwarcznej wykształciła się zabudowa. Tylko częściowo czytelny jest dzisiaj także nadział plebański, graniczący z dawnym „horożańskim” obszarem dworskim/folwarcznym. Czytelne jest natomiast okazałe nawsie, usytuowane w dolinie Stobnicy, po jej obu stronach. Zabudowa wiejska, podobnie jak w Starej Wsi, wykształciła się po obu stronach tego nawsia, w większości przy drogach zagumiennych biegnących „równolegle” do Stobnicy, których przebieg dzisiaj już częściowo został zatarty. W części południowej, gdzie szlak na Sanok nieco odbijał na zachód, zabudowa ciągnęła się krawędzią stoku doliny rzecznej. Warto zwrócić uwagę, że pierwotna zabudowa wsi od strony Humnisk rozpoczynała się w części południowej na krawędzi stoku, równolegle do Stobnicy, na wysokości kościoła, a w części północnej również była znacznie oddalona od głównej drogi biegnącej przez wieś, i dzisiaj wyznacza ją dawna droga zagumienna, biegnąca równolegle do drogi głównej w odległości ok. 250 m od niej. Dawny układ zatarta nieco zaprojektowana w II poł. XIX w. droga Grabownica-Dydnia

Łanowy układ gruntów zachowały także Humniska, które powstały zapewne w II poł. XIV w. Nadział sołtysi znajdował się tutaj niewątpliwie we wschodniej części wsi, po obu stronach drogi biegnącej przez wieś, przy granicy z Grabownicą - sąsiadując z nadziałem sołtysim tej miejscowości. Wydaje się, że podobnie jak w Grabownicy, nadział ten został nieco powiększony poprzez wykup ról kmiecych. Kościół usytuowany został w środkowej części wsi, w nieistniejącym dzisiaj zakolu Stobnicy, będącym zapewne znakomitym miejscem obronnym. Nadział plebański, który musiał sąsiadować z nadziałem sołtysim nie jest dzisiaj czytelny. Pierwotny układ wsi jest obecnie nieco zatarty. Nawsie musiało być tu początkowo niewielkie, a zabudowa zlokalizowana była po obu stronach rzeki, w pewnym od niej oddaleniu (przy drodze) w części wschodniej oraz tuż przy rzece w części zachodniej. Odrębnym, trudnym do ustalenia bez badań szczegółowych zagadnieniem jest ustalenie kiedy pojawiła się zabudowa na tzw. Małej Stronie - w formie zorganizowanej istniała już w k. XVIII w.

Kolejną wsią łanów leśnych jest Przysietnica, lokowana na prawie niemieckim prawdopodobnie w I. 90. XIV w. Wieś powstała na karczunku leśnym, w trudnych terenowo warunkach, na 60 łanach, z czego 4 łany otrzymał sołtys, jeden przeznaczono dla kościoła a jeden na wygon dla bydła. Nadziały dla sołtysa i plebana znajdowały się obok siebie, w pd.-wsch. części wsi i są czytelne do dzisiaj w podziałach katastralnych. Na łanie plebańskim dzisiaj stoi kościół. Dodać należy, że pierwszy, drewniany kościół położony był nad potokiem Przysietniczka/Sielnica/Pietrykówka (obecnie Sielnica), tuż za plebańskim budynkiem gospodarczym, a miejsce po nim jest oznakowane i zadbane. Najstarsza zabudowa wsi

rozciągnęła się po obu stronach potoku Sielnica, na górnych krawędziach stosunkowo stromych zboczy doliny tego potoku, wzdłuż którego w dolinie wiodła droga przez wieś oraz zlokalizowane było nawsie. W późniejszym czasie zabudowane zostały niższe partie zboczy a ostatecznie zabudowa wkroczyła również na zalewowe nawsie.

Układ łąnów leśnych posiadała też Zmiennica, o której najstarsza wzmianka (dotycząca sołectwa) pochodzi z 1432 r. Nadział sołtysa znajdował się tutaj we wschodniej części wsi i dość dobrze czytelny (w podziałach katastralnych) był jeszcze w poł. XIX w. Obecnie w tym miejscu zlokalizowane są pozostałości zespołu dworsko-folwarcznego. Wieś powstała również w trudnych terenowo warunkach i miała pierwotnie przebieg równoleżnikowy, z nawsiem usytuowanym w dolinie Zmienniczki, po obu stronach której wykształciły się dwa rzędy zabudowy na górnych krawędziach stosunkowo stromych zboczy doliny potoku. Z czasem zabudowa północnej części wsi zaczęła powstawać przy drodze do Malinówki i obecnie tam jest skupiona zacierając dawny układ wsi.

W przypadku pozostałych dwóch wsi tj. Górek i Turzego Pola, trudno jednoznacznie ustalić dawny układ wsi. Być może obie miejscowości istniały jeszcze przed przyłączeniem ziemi sanockiej do Polski. Przed 1376 r. Górki już istniały i były urządzone wg prawa polskiego (ze względu na wymienione w dokumencie potoki „Schowa et Lubachowa” nie wiadomo jednak do końca czy dokument dotyczy Górek czy wsi Lubatowa - zagadnienie to zostało szerzej omówione w części historycznej). W 1376 r. zostały przeniesione z prawa polskiego i lokowane na prawie magdeburskim na 60 łąnach frankońskich, z sołectwem obejmującym 4 łąny oraz pastwiskiem wielkości jednego łąna (AGZ t. XVIII, X). Nie będziemy tutaj obecnie wnikać czy to możliwe, żeby miejscowość na tym obszarze i w tym czasie rządziła się prawem polskim. Dla nas istotne jest, że wieś już istniała przed 1376 r., a w tymże właśnie roku została urządzona wg prawa niemieckiego. W praktyce urządzania wsi wg prawa niemieckiego w przypadku osad już istniejących zastany układ gruntów najczęściej przeorganizowywano na planowy, niwowy. Wydaje się, że tak też postąpiono i w tym przypadku. Układ ten z biegiem czasu musiał jednak ulec częściowemu zatarciu. Odnosząc się do kształtu wsi - być może zastanym kształtem osady w 1376 r. była ulicówka powstała w pobliżu strumienia, z zastrzeżeniem, że jej kształt uległ przekształceniu - być może już podczas ponownej lokacji. Odrębnym zagadnieniem jest istnienie w XIX w. we wschodniej części wsi bardzo rozległego folwarku, który być może dałoby się powiązać z nadaniem sołtysim, znacznie jednak powiększonym w późniejszym czasie po wykupieniu sołectwa i urządzeniu dworu.

Ostatnia z omawianych wsi gminy Brzozów - Turze Pole wzmiankowana była po raz pierwszy w 1420 r. Wzmianka ta dotyczyła sołectwa (sołtysa) co świadczy, że i ta miejscowość lokowana była na prawie niemieckim. Wieś już w XV była podzieloną własnością szlachecką i jeszcze w XIX w. posiadała dwa zespoły dworsko-folwarczne. Jeden z nich usytuowany był w przysiółku Grabiec, a drugi w południowej części wsi (na skraju wsi) na południe od rozwidlenia dróg biegnących do Jasionowa i Humnisk. Układ rozłogów pól jest w tej miejscowości częściowo zatarty, wydaje się jednak, że podobnie jak w przypadku Górek był to układ niwowy z ulicowym kształtem osady, co może wiązać się ze znacznie wcześniejszą metryką miejscowości.

Odrębnego omówienia wymaga układ przestrzenny Brzozowa. Miasto powstało pod k. XIV w. (ok. 1386 r.). Teren pod jego rozplanowanie wybrano na wzgórzu o znacznych walorach obronnych, położonym na lewym brzegu Stobnicy.

Przez miasto prowadziły wszystkie istotne w tym rejonie drogi łączące Polskę z Węgry i Rusią. Takie położenie przy szlakach handlowych musiało sprzyjać rozwojowi miasta i szybkiemu wzbogacaniu się jego mieszkańców.

Plan najstarszej części Brzozowa oparty został zapewne o typowy dla średniowiecznych miast polskich – plan szachownicy z rynkiem i wychodzącymi z niego ulicami. Plan ten został jednak zrealizowany tylko częściowo, na co wpływ miało ukształtowanie terenu wokół wzgórza, na którym rozmierzono miasto. Strome skarpy wzgórza mocno ograniczyły zamiary planistyczne, czego wyrazem jest brak wykształconej zabudowy przy uliczkach wychodzących (opadających stromo) z rynku w kierunku północnym. Zastanawiający jest też brak ulic wybiegających z naroży rynku w kierunku wschodnim odnotowany na planie katastralnym z poł. XIX w. Być może zatarcie tej części układu spowodowały częste pożary miasta. Rynek posiadał kształt prostokąta o wymiarach 2x1,5 sznura. Przez rynek prowadził główny szlak komunikacyjny z wlotem w środkowej części pierzei wschodniej i wylotem w południowo-zachodnim narożu placu. Rynek otaczały jedynie pojedyncze bloki zabudowy. Prawdopodobnie w pocz. XV w. w mieście został wzniesiony kościół parafialny, pod który wybrano miejsce przy trakcie do Sanoka, dość nietypowe jak na średniowieczną lokację miejską, tj. w dość dużym oddaleniu od rynku, na południowy-zachód od niego. Już w XV w. właściciele miasta – biskupi przemyscy wzniesli na przedmieściu dwór, który z czasem rozwinął się w dużą ufortyfikowaną rezydencję, otoczoną licznymi ogrodami, z potężnym zapleczem gospodarczym rozłożonego tuż obok kompleksu folwarcznego. Prace fortyfikacyjne miasta prowadzono po napadzie tatarskim z 1624 r. Trudno jednak stwierdzić, czy były to pierwsze fortyfikacje, czy też miasto ufortyfikowane zostało już wcześniej. Jednoznaczna pozostałością systemu umocnień miasta jest ul. Podwale. W XV w. pojawiają się pierwsze informacje o przedmieściu miasta, przy czym niemal do poł. XVI w. wymieniane jest ono w liczbie pojedynczej, co może świadczyć, że inne przedmieścia do tego czasu nie rozwinęły się. Należy jednak pamiętać, że prawdopodobnie jako przedmieście określano całą Starą Wieś, która w dokumentach jako odrębna miejscowość pojawiła się dopiero po I ćw. XVI w. Przedmieście natomiast określano nazwą „Porkówka” (1552 r.), czyli dzisiejsza Borkówka.

Rozwój przestrzenny Brzozowa przez bardzo długi okres ograniczył się jedynie do terenu pomiędzy miastem lokacyjnym a zespołem rezydencjonalnym biskupów przemyskich, obszaru pomiędzy tymże zespołem a Starą Wsią (ale tylko rozległy zespół folwarczny bowiem zabudowa wzdłuż Stobnicy administracyjnie należały już do Starej Wsi), obszaru przedmieścia Borkówka oraz do okolic kościoła parafialnego. Stan taki ukazuje jeszcze mapa z poł. XIX w. Sytuacja taka niewiele się zmieniła nawet po ustanowieniu w Brzozowie siedziby powiatu.

V.2.4. Zabytki nieruchome z wyszczególnieniem obiektów o istotnej wartości i znaczeniu

V.2.4.a Architektura sakralna

Tereny gminy Brzozów są wyjątkowo bogate w różnorodne przykłady cennej architektury sakralnej. Ilustrują one zarówno tradycje budownictwa murowanego (m.in. Brzozów, Stara Wieś) jak również drewnianego (Humniska czy Górki). Świątynie fundowane na przestrzeni wieków są także świadectwem przemian stylowych zachodzących w architekturze. Wybitnym dziełem o znaczeniu krajowym w zakresie sakralnego budownictwa drewnianego jest kościół parafialny w Humniskach. Ze względu na swoją w dużej części zachowaną oryginalną strukturę jest

wyjątkowym przykładem pewnej formy rozwiązań przestrzennych, a także jedną z najstarszych świątyń drewnianych w Polsce.

Wyróżnikiem gminy pod względem architektury sakralnej jest również zlokalizowanie na jej terenie i to w jednej miejscowości – Starej Wsi – dwóch dużych zespołów zakonnych. Wartościowym w skali nie tylko województwa przykładem barokowego założenia zakonnego jest zespół klasztorny Jezuitów w Starej Wsi. Późniejszym, ale również cennym jest zespół Sióstr Służebniczek Starowiejskich. Inną wartą wyszczególnienia barokową realizacją na obszarze gminy jest kolegiata brzozowska.

Brak jest z kolei budowli cerkiewnych, co prawdopodobnie było między innymi wynikiem struktury własnościowej – tereny te należały w większości do biskupstwa przemyskiego.

Świątynie i kaplice murowane

W najeździe widokowym na miasto od strony północnej, jego dominantą jest wczesnobarokowa sylweta brzozowskiej kolegiaty. Znak, że znajdujemy się w miejscu nierozzerwalnie, poprzez historię, związanym z biskupami przemyskimi. Bryła świątyni jest różnicowana poprzez liczne rozbudowy. Charakterystycznym elementem kościoła jest dwu wieżowa fasada opracowana jednak w sposób dość schematyczny. Oprócz malowniczości budynku, dekoracji architektonicznej, główne jej walory poznajemy po przekroczeniu progu kościoła, kontemplując bogactwo wystroju jego wnętrza. Plan kościoła w wyniku kolejnych prowadzonych przy nim prac jest obecnie mało klarowny. Budowę świątyni rozpoczęto ok. 1676 r., a jej konsekracja nastąpiła w 1688 r. W tym czasie powstał kościół jednonawowy na planie krzyża łacińskiego (dwie boczne kaplice), z półkoliście zakończonym prezbiterium, któremu towarzyszyły skarbiec i zakrystia. Dwuwieżowa fasada została ukończona dopiero ok. 1723 r. Kolejna faza, która nastąpiła pomiędzy rokiem 1745 a 1757 spowodowała przekształcenie budynku w trójnawową bazylikę emporową z dobudowaną drugą parą bocznych kaplic. W tym też okresie został po wschodniej stronie kościoła wybudowany barokowy budynek kolegium Misjonarzy połączony ze świątynią poprzez umieszczony na arkadach przekryty korytarz. Kolegium jest rozłożystym, piętrowym budynkiem, wybudowanym na planie litery „E”, z krótszym środkowym skrzydłem. Elewacja frontowa (od strony ul. Mickiewicza) zaakcentowana jest na osi pseudoryzalitem zwieńczonym trójkątnym szczytem. Oprócz niego dekorację budynku stanowią pilastru oraz gzymsy koronujące.

W skład zespołu kościelnego w Brzozowie wchodzi również późnobarokowa dzwonnica usytuowana na wschód od świątyni, na osi prezbiterium. Dwukondygnacyjny, masywny budynek na planie kwadratu został wybudowany przed 1745 r. Jego naroża zostały zaakcentowane zdwojonymi pilastrami, natomiast kondygnacje wydzielone belkowaniem. Całość przekryta niskim dachem namiotowym.

Należy zauważyć, że od kilku lat zespół zabytkowej kolegiaty został poddany licznym pracom remontowo-konserwatorskim, które w głównej mierze objęły barokową świątynię, ale także częściowo budynek kolegium. Na generalny remont czeka jeszcze towarzysząca kościołowi dzwonnica.

Dużą część świątyń ziemi brzozowskiej posiada wyjątkowe wartości krajo-
brazowe, poprzez położenie na eksponowanych, miejscach wywyższonych ponad zabudowę miejscowości. Do nich należy także obecny, trzeci już kościół (poprzednie dwa drewniane) w Grabownicy Starzeńskiej p.w. św. Mikołaja i św. Józefa. Murowany kościół został wybudowany na pn.-wsch. od wcześniejszej świątyni

w l. 1913-26 (konsekrowany w 1927 r.), a jego forma utrzymana jest w stylistyce uproszczonego neogotyku. Autorami projektu byli sanoczanin: Władysław Chomiak (projektant kościoła w Posadzie Olchowskiej ob. Sanok) i Wilhelm Szomek (proj. kościół w Strachocinie, w Falejówce, budynek Towarzystwa Zaliczkowego w Brzozowie). Natomiast prace budowlane prowadził majster murarski Tomasz Wolański z Sanoka. Malowniczo zlokalizowana świątynia nie jest orientowana ze względu na ukształtowanie terenu. Budowla należy do typu kościołów halowych, transeptowych. Nad całością góruje wieża częściowo wtopiona w elewację frontową, zwieńczona ostrosłupowym hełmem. Zewnętrzną oprawę kościoła stanowią ceglane ściany, formowane w tym materiale ornamenty oraz gzymsy, nieliczne szkarpy czy płyciny. Naturalnie mocniejszy akcent został położony na elewację frontową, a w szczególności portal i wieżę. Dodatkowo w dwóch niszach fasady zostały umieszczone rzeźby Serca Matki Boskiej i Pana Jezusa. Wnętrze dzielone filarami na nawy zostało w większości przekryte sklepieniami krzyżowymi, a ściany ozdobione polichromią sanockiego artysty Władysława Lisowskiego (1954 r.) autor wielu dekoracji malarskich w podkarpackich kościołach (m.in. w Humniska, Rogi, kościół franciszkanów w Sanoku).

W skład zespołu kościelnego w Grabownicy Starzeńskiej wchodzi także parawanowa dzwonnica (1951 r.), budynki plebani (l. 1927-29), organistówki (2 poł. XIX w.) i stodoły (ok. 1 poł. XIX w.). Plebania położona na osi prezbiterium kościoła jest budynkiem murowanym, parterowym, z charakterystycznym ryzalitem zdobiącym elewację frontową budynku – został on zwieńczony trójkątnym szczytem z inskrypcją po obu stronach centralnej niszy z monogramem Chrystusa oraz datą 1928. Ryzalit został poprzedzony ciekawym gankiem, który w zminimalizowanej formie powtarza kształt ryzalitu. Warto także w budynku plebani zwrócić uwagę na dekoracyjnie opracowane obróbki blacharskie. Organistówka jest natomiast budynkiem drewnianym, wybudowanym na kamiennej podmurówce. Przekryta jest wysokim czterosпадowym dachem pokrytym gontem. Z tego samego materiału został wybudowany także potężna stodoła – obiekt na ceglanej podmurówce, kryty czterosпадowym dachem posiada charakterystyczne niewielkie otwory wentylacyjne. W ostatnich latach wykonano prace związane z osuszeniem starej plebanii. W 2017 r. zakończono kompleksowe prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkowej organistówce.

Kościół parafialny p.w. św. Marcina w Przysietnicy jest metrykalnie najmłodszą zabytkową murowaną świątynią na terenie gminy i przykładem poszukiwań stylistycznych architektury sakralnej l. 20 XX w. Oprócz samej świątyni w skład zespołu kościelnego wchodzi również stara plebania oraz kościelisko. Opis rozpoczniemy od tego ostatniego, najstarszego elementu założenia. Do 1928 r. istniał w Przysietnicy drewniany kościół, który położony był na północ od starej plebani. Świątyni towarzyszyła drewniana dzwonnica. Po wybudowaniu nowego przybytku bożego, stary kościół wraz z dzwonnica został rozebrany. Inicjatywa budowy nowej świątyni miała swój początek jeszcze przed I wojną światową, lecz dopiero po uzyskaniu niepodległości została zrealizowana. Wybudowana w l. 1926-28 budowla została usytuowana na wschód od pierwotnego zespołu kościelnego, na wyższym bardziej eksponowanym miejscu. Projekt został przygotowany przez wziętego wówczas lwowskiego architekta Bronisława Wiktora (1886-1961), natomiast bezpośrednio prace nadzorował architekt z Krosna Stanisław Bergman. Powstała świątynia halowa, trójnawowa o węższym i niższym prezbiterium i towarzyszącymi mu pomieszczeniami zakrystii i skarbcza. Charakterystycznymi cechami tej budowli jest bardzo oszczędne operowanie detalem, który sku-

pia się na głównie na fasadzie (portal, płycina i rzeźba Marii), delikatnie falujące szczyty oraz wyniosła, dominująca nad całością, wielosegmentowa dzwonnica. Nawa główna przekryta jest sklepieniem krzyżowym, które w prezbiterium przechodzi w kolebkę zakończoną konchą. W nawach bocznych zastosowano sklepienia ostrołukowe, a w pomieszczeniach pomocniczych stropy kasetonowe.

Architektura zespołów zakonnych w Starej Wsi

Zespół kolegium Ojców Jezuitów

Tereny Brzozowa i okolic posiadają dwie wyjątkowe dominanty architektoniczno-krajobrazowe, do których należy kolegiata brzozowska oraz monumentalna bazylika w Starej Wsi. Ta ostatnia oprócz swoich walorów artystycznych posiada także duże walory znaczeniowe. Jej sylweta widoczna z kilku, a momentami nawet kilkunastu kilometrów jest znacznikiem miejsca – sanktuarium w Starej Wsi, kierunkowskazem, a także informacją, iż znajdujemy się w pobliżu Brzozowa.

Zespół kościelno-klasztorny założony na rozległym terenie po wschodniej stronie drogi do Brzozowa jest zbiorem obiektów o różnym charakterze. Kościół i połączony z nim klasztor zostały poprzedzone podwórzem odpustowym otoczonym murem z kaplicami. Natomiast za klasztorem zorganizowano zaplecze gospodarcze zgromadzenia będące jeszcze do stosunkowo nieodległych nam czasów zapewnieniem codziennej jego egzystencji. Początkowo fundacja starowiejska dotyczyła zakonu Paulinów, którzy jednak przebywali tutaj niedługo, a główne piętno na zespole odcisnęli członkowie Towarzystwa Jezusowego, którzy pomimo początkowych perturbacji po dzień dzisiejszy są gospodarzami sanktuarium. Barokowy kościół był budowany etapami (1728-62, 1843 r. – nadbudowa wież, l. 1854-56, po pożarze w 1886 r.), a ich wynikiem jest monumentalna dwu wieżowa bazylika transeptowa. Główny akcent projektantów został położony na elewację frontową - fasada wyróżnia się falującą linią lica muru, zdwojeniami pilastrów, wydatnym belkowaniem. Zwieńczeniem jest niewysoki, centralnie usytuowany szczyt flankowany przez dwie kondygnacje wież przekrytych neobarokowymi hełmami. Wejście do świątyni poprzedzone jest tarasem, na który z trzech stron prowadzą schody (2 poł. XIX w.). Elewacje boczne oraz tylna, choć niepozbawione dekoracji architektonicznej są jednak skromniejsze, co dodatkowo podkreśla dekoracyjny charakter fasady. Wnętrze trzynawowe przecięte jest transeptem, za którym prostokątne prezbiterium skomunikowane od północy z zakrystią, a od południa z kaplicą św. Andrzeja Boboli (przebudowany w 1910 r. skarbiec, wg proj. arch. Stanisława Krzyżanowskiego). Dominująca we wnętrzu kościoła biel jest znakomitym tłem dla barokowej gry światłocieniem; światła załamującego się głównie na wydatnym, zmultiplikowanym i gierowanym belkowaniu oraz przestrzennych, zdwojonych kapitelach pilastrów. Dodatkowo wydobywa i podkreśla bogactwo formy zgromadzonego we wnętrzu wyposażenia.

Potężny gmach czterokondygnacyjnego klasztoru (1730-60, 1835-37 nadbud. II piętra, po 1886 r.) został założony po północnej stronie kościoła. Pierwotnie był na planie kwadratu z wewnętrznym wirydarzem, dopiero w l. 1886-87 dobudowano północne skrzydło. Elewacje budynku klasztornego nie konkurują z fasadą kościoła poprzez zastosowanie prostej dekoracji w postaci pilastrów w wielkim porządku oraz gzymsu koronującego. Bogatszy garnitur - ze względu na znaczenie - otrzymało główne wejście do konwiktu zlokalizowane w zachodniej elewacji – w postaci przedsionka, którego elewacje dzielone są pilastrami, okna dekorowane wydatnymi nadokiennikami, a całość zamyka półkolisty szczyt. Wewnątrz pomieszczenia klasztoru sklepione są głównie kolebką, kolebką z lunetami. Zach-

wało się kilka charakterystycznych pomieszczeń o historycznym zabytkowym wystrój. Głównym jest położona nad zakrystią kaplica seminaryjna powstała po przebudowie wspomnianego architekta S. Krzyżanowskiego w l. 1895-97. Pomieszczenie zostało wydłużone, wewnątrz otrzymało charakter neorenesansowy - ściany pokryła bogata dekoracja stiukowa, a drewniany strop ozdobiono kasetonami.

Frontowy dziedziniec otoczony jest pełnym murem, a główny dostęp do niego prowadzi poprzez dekoracyjną, tróprzelotową bramę (1900 r.). W obrysie muru umieszczono cztery niewielkie kaplice (1866 r.), ozdobione w górnych narożach masywnymi sterczynami. Dodatkowo w pd.-wsch. narożniku dziedzińca znajduje się jeszcze jedna kaplica odpustowa (1873 r.). Z zabytkowego zaplecza gospodarczego zespołu zachował się m.in. budynek spichlerza (1 poł. XIX w., murowany, piętrowy).

Od czasu opracowania poprzedniego *Programu...* stan zachowania zespołu oraz sposób zagospodarowania jego otoczenia uległ zmianom. Wyremontowany został potężny budynek klasztorny. Zadbano o przedpole kościoła remontując mur i kaplice. Na nowo zaprojektowano ścieżki i przeniesiono w tę część zespołu kolumnę z rzeźbą NMP. Zasadniczym zmianom uległ ogród klasztorny, który zamieniono na tzw. ogrody biblijne.

Zespół Domu Generalnego Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej (tzw. Służebniczki Starowiejskie)

Ziemia brzozowska sprzyjała lokacji i rozwojowi zgromadzeń zakonnych. Kolejnym oprócz Jezuitów tego przykładem jest klasztor Sióstr Służebniczek NMP w Starej Wsi. Siostry przybyły do miejscowości w 1863 r. zakładając nowicjat dla swojego zgromadzenia. Pierwsze drewniane budynki z czasem nie spełniały swojej roli i w 1875 r. ukończono budowę murowanego klasztoru, którego część znajduje się w strukturze dzisiejszego potężnego gmachu. Nowe potrzeby i funkcje powodowały i powodują kolejne przebudowy i rozbudowy starowiejskiego klasztoru. W 1891 r. dobudowano północne i południowe skrzydło tworząc w ten sposób plan w kształcie litery „H”. Rok później w południowym skrzydle urządzono kaplicę. Następnie skrzydła zostały rozbudowane w 1907 (pn.) i w l. 1913-14 (pd.). W 1922 r. nadbudowano najstarszą część klasztoru. Przebudowy i rozbudowy kontynuowano także w 2 poł. XX w., a w ostatnich latach przed frontem budynku wystawiono kościół, którego inspiracją była zapewne barokowa świątynia wenecka Santa Maria della Salute albo nawet bardziej jej polski naśladowca – kościół filipinów w Gostyniu (niedaleko Gostynia urodził się bł. Edmund Bojanowski założyciel Zgromadzenia). Klasztor Służebniczek pomimo licznych przekształceń zachował w części historyczną, zabytkową dekorację architektoniczną w postaci gzymsów, prostych podziałów elewacji, szczytów czy też części ceglanej elewacji jednego ze skrzydeł.

Świątynie drewniane

Jedną z najcenniejszych świątyń drewnianych w skali województwa podkarpackiego, a także w swoim typie w skali kraju jest kościół p.w. św. Stanisława bpa w Humniskach. Został wybudowany w 1 poł. XV w. i jest jednym z najstarszych drewnianych kościołów w Polsce. Natomiast jego pierwotna forma – na planie wydłużonego prostokąta, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium oraz dwoma aneksami transeptowymi nie ma istniejącego, znanego odpowiednika, jest unikalna. Także wyjątkowa jest częściowo zachowana polichromia, która pierwotnie po-

krywała belkowy strop. W k. XVIII w. została dobudowana murowana zakrystia. Duże zmiany w strukturze kościoła zaszły w k. XIX w. kiedy to przedłużono nawę oraz aneksy tworząc dwie boczne kaplice, a także obniżono więźbę dachową. W I. 30. XX w. zmianie uległo wnętrze, wtedy założono tynki i wykonano obecnie widoczną polichromię (W. Lisowski). Mimo przeprowadzenia powyższych prac, w strukturze kościoła zachowała się w dużej części jego oryginalna struktura (m.in. storczykowa więźba dachowa). Od ok. 10. lat trwają zakrojone na szeroką skalę prace remontowo-konserwatorskie, które przyczyniły się do uratowania tej wyjątkowo cennej świątyni.

Świątynia jest częścią większego zespołu kościelnego, w którego skład wchodzi również dzwonnica, plebania i organistówka. W GEZ znajduje się wyłącznie plebania - murowana wybudowana w 1907 r. przez sanockiego budowniczego Stanisława Mazurka jako budynek parterowy z drewnianym gankiem od wschodu. Jej wyróżnikiem spośród innych tego przeznaczenia budowli jest interesująca i rzadka dekoracja elewacji frontowej o charakterze religijno-patriotycznym. Składają na nią się płaskorzeźbione przedstawienia Adama Mickiewicza i Tadeusza Kościuszki umieszczone w skrajnych, ślepych polach okiennych oraz górujący nad wejściem monumentalny herb (wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej w otoczeniu Orła, Pogoni i Archaniola Michała – całość umieszczona na tarczy z datą 1907, kotarą i koroną w klejnocie).

Oprócz Humnisk drewniane świątynie zachowały się również w miejscowościach Górki i Zmiennica. W tej pierwszej wsi znajduje się kościół p.w. Matki Boskiej Wspomożenia Wiernych, który został wzniesiony w 1939 r. jako placówka filialna parafii w Humniskach. Świątynia jednoprzestrzenna z niższym od nawy transeptem; elewacja frontowa poprzedzona niewielką kruchtą. Od północnego zachodu dobudowana niewysoka zakrystia. Nawa i prezbiterium przekryte zostały wspólnym dachem, nad którym dominuje strzelista sygnaturka. Za zabytkowym kościołem został wzniesiony współczesny kościół. Przy drewnianej świątyni właściwie od 2011 roku prowadzone są prace remontowo-konserwatorskie, w ramach których wymieniono m.in. posadowienie kościoła.

Inna jest z kolei historia kościoła parafialnego p.w. Trójcy Świętej w Zmienicy. Pierwotnie świątynia znajdowała się w sąsiednim Jasionowie, w którym została wzniesiona w 1810 r. i użytkowana do 1956 r., do czasu ukończenia nowego kościoła. Następnie przez prawie 30. lat drewniany kościół był wyłączony z kultu. Ratunkiem dla niszczonej świątyni była jej translokacja do Zmiennicy - należącej wówczas do parafii w Jasionowie. Budynek został przeniesiony w 1981 r., a w następnym roku stał się już świątynią parafialną nowo utworzonej parafii. Niestety w wyniku translokacji utracił on część swoich zabytkowych wartości. Zmieniła się jego bryła poprzez umieszczenie na wysokiej podmurówce, w przekształconej formie wybudowano pomieszczenia towarzyszące prezbiterium oraz kruchtę. Kościół w Zmienicy jest budowlą trzynawową, z krótkimi ramionami transeptu oraz trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Przekryty dwu/wielospadowymi dachami, a w miejscu przecięcia nawy i transeptu umieszczono niewielką, ale wysoką sygnaturkę.

Kapliczki⁵

Na omawianym terenie zaobserwowaliśmy także kilka przykładów kapliczek w formie tzw. domkowej. Ciekawą kapliczką w tym typie, a znajdującą się w Brzozowie przy ul. Moniuszki jest kapliczka p.w. św. Stanisława Kostki (k. XIX, przebud. 1927 r.). Obiekt skromny w formie - na cokole, z masywnymi przyporami na rogach, gzymsem, który w elewacji frontowej przechodzi w formę półkolistą, strzelistym dachem oraz ciekawie rozwiązaną sygnaturką – jest interesującym przykładem/echem poszukiwań „stylu polskiego” w architekturze sakralnej początku XX w. Tego typu obiekt zlokalizowany jest m.in. w Przysietnicy (ob. nr 220; 1945 r.). Kapliczka o dekoracji ramowej, z gzymsem wydzielającym partię szczytu. Otwarta półkoliście zakończonym otworem, na którego osi w szczycie niewielka nisza. Charakterystyczna dla tej grupy jest także kapliczka św. Bartłomieja w Górkach (XVIII/XIX w.), ze względu na fakt, iż w jej wnętrzu zachowała się interesująca zabytkowa rzeźba świętego od wezwania kapliczki. Inne tego rodzaju obiekty zachowały się także w Górkach (przy drodze do przysiółka Kijowiec; 1 poł. XX w.), w Grabownicy Starzeńskiej (ob. nr 747, 1850 r.).

V.2.4.b Budownictwo rezydencjonalne i zabytkowe założenia zieleni

Zabytki rezydencjonalne na terenie gminy Brzozów nie są wprawdzie szczególnie liczne, w porównaniu np. z obiektami sakralnymi, ale stanowią ważny dokument historii miejscowości, zazwyczaj nadal istotny element układów ruralistycznych, niekiedy są interesującymi przykładami XIX-wiecznej architektury pałacowej (Grabownica Starzeńska). W zasadzie wszystkie istniejące obecnie na tym obszarze zespoły dworsko-parkowe zachowały się w stanie niekompletnym, różny jest też ich stan techniczny. W zasobie zabytków rezydencjonalnych gminy Brzozów wyróżnić możemy następujące obiekty: zespół pałacowy w Grabownicy Starzeńskiej złożony z pałacu, oficyny i pozostałości parku, zespół dworski w Humniskach złożony z dworu i pozostałości parku oraz zespół dworski w Zmiennicy, z którego do dziś pozostał jedynie ciekawy budynek spichlerza i rozległy park krajo-brazowy.

Wśród obiektów rezydencjonalnych zachowanych na terenie gminy Brzozów niewątpliwie wyróżnia się pałac w Grabownicy Starzeńskiej. Wcześniejszy grabownicki dwór wzniesiony został zapewne na przełomie XVIII i XIX w. przez ówczesnych dziedziców Grabownicy – Starzeńskich. W 1. połowie XIX w. majątek przeszedł na własność Ostaszewskich, którzy wzniesli nowy murowany dwór. Pod koniec XIX w. dwór ten został gruntownie przebudowany przez kolejnych właścicieli majątku – Tyszkowskich. W trakcie tej przebudowy budowla zyskała nowy wystrój plastyczny. W 1920 r. zespół pałacowo-parkowy jako część fundacji Piotra Tyszkowskiego został przekazany na własność Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Z inicjatywy PAU w latach 1927-28 przeprowadzone zostały kolejne prace remontowe, w wyniku których pałac zyskał wystrój elewacji i wnętrz utrzymany w duchu stylistyki eklektycznej. Po II wojnie światowej obiekt przejęty został przez Skarb Państwa i użytkowany był przez PGR w Grabownicy, następnie był użytkowany przez Państwowy Ośrodek Hodowli Zarodowej w Brzozowie. W latach 50. XX w. został częściowo przebudowany. W latach 1976-1982 przeszedł grun-

⁵ Należy rozróżnić kaplice jako obiekty, które we wnętrzu gromadziły ludzi od kapliczek kubaturowych – takie kapliczki, do których może wejść pojedynczy człowiek zalicza się do zabytków nieruchomych (w przeciwieństwie do kapliczek niekubaturowych, które zaliczane są do zabytków ruchomych i tam zostały omówione)

towny remont wykonany przez PP PKZ, w trakcie którego przemurowano część ścian, drewniane stropy na piętrze wymieniono na ogniotrwałe, wymieniono stolarkę i część podłóg oraz wymieniono pokrycie dachowe. We wnętrzu zrekonstruowano neorenesansowy pozorny strop kasetonowy zdobiony rozetami znajdujący się w sieni nad klatką schodową. Od początku lat 90. XX w. pozostawał w rękach AWRSP, a obecnie stanowi własność prywatną.

Zespół pałacowy położony jest w zachodniej części miejscowości, w dolinie rzeki Stobnicy, nieopodal drogi krajowej Rzeszów-Sanok. Na południowy-wschód od pałacu usytuowana jest dawna oficyna.

Pałac murowany z cegły i kamienia, podpiwniczony, dwukondygnacyjny (wysokie przyziemie i piętro) z mezzaninem w partii poddasza, nakryty dachem czterospadowym. Wzniesiony został na rzucie wydłużonego prostokąta z trójosiowym ryzalitem pośrodku, wyodrębnionym w bryle wysokim mansardowym dachem z owalnymi lukarnami. Wejście główne w elewacji frontowej pd-wsch. poprzedzone zostało czterofilarowym portykiem, na którym umieszczono taras. Elewacje boków dłuższych dziewięcioosiowe, krótszych trójosiowe. Elewacje rozczłonkowane wertykalnie boniowanymi pilastrami oraz horyzontalnie gzymsami kordonowymi i wieńczącym, z przyziemiem ozdobionym poziomymi pasami pseudoboniowania. Na wystrój architektoniczny elewacji składają się też wydatne obramienia okienne II kondygnacji złożone z pilastrów podtrzymujących belkowanie. Część okien dodatkowo wzbogacona naczółkami trójkątnymi i segmentowymi.

Wnętrze dwutraktowe o amfiladowym układzie. Piwnice i część pomieszczeń przyziemia przekryte sklepieniem kolebkowym z lunetami; zaś na piętrze stropy płaskie (część z fasetą), wtórne (pierwotnie drewniane). We wnętrzu, w środkowej osi tylnego traktu zwracają uwagę monumentalne kamienne schody z dekoracyjnie opracowaną balustradą, strop kasetonowy, a w trakcie frontowym salon z ozdobną boazerią oraz zrekonstruowanym stropem z fasetą oraz częściowo oryginalnym parkietem z dwubarwnego drewna. Obecny eklektyczny wystrój jest częściowo autentyczny z lat 20. XX w., częściowo zrekonstruowany.

Dawny park krajobrazowy pochodzący z 1. połowy XIX wieku, otaczający niegdyś pałac, uległ daleko idącym przekształceniom. W chwili obecnej można w zasadzie mówić jedynie o jego pozostałościach. W najbliższym sąsiedztwie pałacu częściowo zanikła, częściowo uległa przekształceniu wewnętrzna sieć dróg. Najbliższe otoczenie zostało zniekształcone nowymi nasadzeniami z końca XX w., pojawiła się tu także nowa zabudowa. W miejscu dawnych historycznych zabudowań, położonych na południowy-wschód od rezydencji do dziś zachowała się (choć przekształcona) dawna oficyna.

Ze starodrzewu do dnia dzisiejszego zachowało się jedynie kilka lip drobno-listnych i szerokolistnych, klon jawor i klon zwyczajny, modrzew europejski, sosna zwyczajna, orzechy włoskie.

Zespół dworski w Humniskach zlokalizowany jest w niedalekiej odległości od wyjątkowo cennego drewnianego kościoła. Z dawnego zespołu do dziś zachował się skromny drewniano-murowany budynek dworu, dawna stajnia, oraz relikty parku. Dwór pochodzący wg tradycji z XVIII w. prawdopodobnie z przełomu XVIII/XIX w., był kilkakrotnie remontowany i przebudowywany, obecną formę zyskał w 1921 r., kiedy to został gruntownie przekształcony. Początkowo był to budynek drewniany, jednak w trakcie tego ostatniego remontu uzupełniono go cegłą. Zmianom uległ też wówczas układ wnętrza, a pierwotnie czterospadowy kryty gontem dach zastąpiono półszczytowym, krytym blachą. W XIX w. stanowił własność Cybulskich.

Budynek dworu drewniano-murowany, konstrukcji zrębowej, otynkowany, wzniesiony na wysokiej kamiennej podmurówce. Wybudowany na rzucie prostokąta, parterowy, częściowo podpiwniczony (w piwnicach sklepienie kolebkowe). Prosta, bryła dworu urozmaicona została przeszklonym otwartym gankiem w elewacji frontowej (północnej). Ściany ganku przeprute arkadowymi otworami – odcinkowo zamkniętym w ścianie frontowej i półkoliście w ścianach bocznych. W elewacji tylnej (południowej) dwa wejściowe ganki. Budynek nakryty jest dachem półszczytowym, którego pokrycie stanowi blacha. Naroża i ściany zewnętrzne budynku wzmocnione są murowanymi z cegły przyporami. We wnętrzu układ dwutraktowy, częściowo zniekształcony. Obecnie budynek jest zaniedbany i wymaga przeprowadzenia gruntownych prac remontowo-konserwatorskich.

Nieopodal budynku dworu znajduje się murowana z kamienia piwnica o krzyżowo-kolebkowym sklepieniu, o której sędzi się, że jest pozostałością wcześniejszego dworu, datowanego na XVI w.

Na południowy-wschód od dworu usytuowana jest dawna stajnia dworska – murowany budynek na planie litery „L” nakryty dwuspadowymi dachami. Obiekt częściowo przekształcony znajduje się w złym stanie technicznym.

Od północy i wschodu dworu zachowały się relikty dawnego parku. Nieczytelne jest jego dawne rozplanowanie; z drzew dominują dęby, lipy, klony i modrzewie. Z drzew pomnikowych pozostał dwupniowy dąb szypułkowy. Cały obszar dawnego parku porastają ponadto liczne samosiewy.

W Zmiennicy choć od prawie wieku nie ma dworu, bardzo interesujące są pozostałości zespołu dworskiego. Czasy świetności zmiennickiej posiadłości dworskiej przypomina rozległy obszarowo park krajobrazowy i bardzo interesujący neogotycki spichlerz. Widoczne są też ślady dawnego dworu. Ponadto na terenie parku znajduje się drewniana kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena (figura zrekonstruowana), figura Matki Bożej Niepokalanie Poczętej oraz figura św. Floriana.

Nieistniejący klasycystyczny dwór Zarembów i Czerwińskich, pochodzący z 1. połowy XIX w. został spalony w 1914 roku.

Natomiast zachowany do dziś, choć nieużytkowany budynek spichlerza, powstał w 1. połowie XIX w., prawdopodobnie pod koniec 1. ćwierci wieku. Wchodził on w skład zabudowań zespołu dworsko-folwarcznego ówczesnych właścicieli majątku – Zarembów, a następnie Czerwińskich. Do 1914 r. wykorzystywany był jako spichlerz zbożowy, po II wojnie światowej przez krótki czas użytkowany był jako dom ludowy. Od wielu lat opuszczony i dewastowany nadal pozostaje nieużytkowany, choć w ostatnich latach rozpoczęto niezbędne dla ocalenia obiektu prace remontowe (remont dachu).

Spichlerz wchodzący pierwotnie w skład zabudowań folwarcznych usytuowany jest w bliskim sąsiedztwie parku, po wschodniej stronie drogi Brzozów-Jasionów.

Budynek murowany z cegły, otynkowany, posadowiony na kamiennym fundamencie wzniesiono na planie prostokąta jako trójkondygnacyjny o zwartej, prostej bryle nakrytej wysokim dachem czterospadowym. Pokrycie dachu stanowi dachówka ceramiczna. Wnętrze bez podziałów, jedynie wzdłuż południowej ściany klatka schodowa wydzielona murowaną ścianą działową. Elewacje dłuższe są trójosiowe, krótsze – dwuosiowe. Na uwagę zasługuje stosunkowo bogaty (jak na obiekt folwarczy) zewnętrzny wystrój architektoniczny budynku. Naroża zaakcentowano wyciskaniem w tynku boniowaniem, ostrołukowe (zbliżone kształtem do trójkąta) otwory okienne ujęto w gładkie opaski, a w II i III kondygnacji dłuższych elewacji pomiędzy oknami umieszczone są elipsoidalne blendy w gładkich opa-

skach. Podokienniki ukształtowane zostały w formie prostokątnego ślepego okna z malowaną imitacją stolarki okiennej. Na osi elewacji frontowej szeroki prostokątny otwór wjazdowy w kamiennym obramieniu. W kilku otworach okiennych zachowały się: fragmenty oryginalnej stolarki oraz ozdobne, kute kraty.

Spichlerz w Zmiennicy reprezentujący wczesny przykład architektury neogotyckiej w budownictwie folwarcznym stanowi cenny obiekt zabytkowy, nie tylko w skali gminy Brzozów, lecz również całego regionu. Obiekt, choć wykonano w ostatnim okresie remont dachu, nadal pozostaje w złym stanie technicznym.

Park krajobrazowy w Zmiennicy pochodzi z 1 ćwierci XIX w. Z dawnego historycznego układu zachowały się: lipowo-dębowy starodrzew, rozległe stawy z groblami i kanałami wodnymi, częściowo aleje i główne drogi dojazdowe. Park uległ też niestety w okresie powojennym znacznym przekształceniom – zespół został przecięty wzdłuż osi północ-południe asfaltową drogą, a w centralnej części dawnego ogrodu na terenie kwater drzew owocowych stoi obecnie drewniany kościół (przeniesiony z Jasionowa) i współczesne zabudowania plebańskie. W zachowanym drzewostanie przeważają lipy szeroko- i drobnolistne (za kościołem tworzą one zwartą kulisę), brzozy brodawkowate, dęby szypułkowe oraz klony zwyczajne. Występuje też jesion wyniosły, modrzew europejski, sosna pospolita. Wśród drzew pomników wyróżnić należy dęby szypułkowe, klon jawor, lipy drobno- i szerokolistne.

V.2.4.c Budynki użyteczności publicznej

Wyróżniającymi się obiektami zabytkowymi na terenie miasta Brzozowa są reprezentacyjne gmachy użyteczności publicznej. Stanowią one zarówno ważny element architektoniczny w krajobrazie miasta i w jego układzie urbanistycznym, jak również są materialnym świadectwem historii miasta i jego rozwoju. W zasobie zabytkowym Brzozowa odznaczają się też, obok architektury sakralnej, dobrym poziomem artystycznym. W tej grupie obiektów zabytkowych wymienić należy: ratusz, budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” oraz nie ujęte obecnie w GEZ Brzozowa, a posiadające znaczne wartości zabytkowe budynki: Towarzystwa Zaliczkowego, magistratu, dawnej siedziby starostwa a także kilka zabytkowych budowli szkół.

Wśród obiektów użyteczności publicznej do najbardziej reprezentacyjnych z racji pełnionych funkcji należy budynek ratusza usytuowany pośrodku płyty Rynku. Obecnie istniejący brzozowski ratusz wzniesiony został w 1896 r. wg projektu Władysława Łuczyckiego. W 1925 r. na wieży zamontowano zegar wykonany w fabryce zegarów Michała Mięśowicza w Krośnie. Ratusz ulegał kilkakrotnym przebudowom, które zmieniały jego pierwotny wygląd. Wieżę, wtopioną w środkową część elewacji frontowej w latach 40. XX w. przebudowano usuwając ostatnią ośmioboczną kondygnację i zwieńczono płaskim czterospadowym dachem. W latach 60. XX w. zrekonstruowano ośmioboczną kondygnację i ostrosłupowy hełm, przywracając wieży pierwotny wygląd (wg projektu inż. Jana Wojtowicza). Przebudowano też wejścia do budynku (likwidując wejście od zachodu). Likwidacji uległa też parterowa przybudówka od strony pn.-wsch. zwieńczona tarasem. W ostatnich latach ratusz poddany został kompleksowym pracom remontowo-konserwatorskim, m.in. przebudowano jego wnętrze (przebudowie uległ układ komunikacyjny wewnątrz budynku oraz wygląd elewacji północno-zachodniej).

Ratusz to budynek murowany z cegły, otynkowany, dwukondygnacyjny, posadowiony na wysokim cokole, podpiwniczony, z czterokondygnacyjną wieżą od frontu. Budynek nakryty jest dachem czterospadowym, wieża ostrosłupowym hełmem, kryte blachą. Wzniesiony na rzucie wydłużonego prostokąta, z wieżą na

planie kwadratu pośrodku elewacji frontowej południowo-wschodniej (czwarta kondygnacja wieży jest ośmioboczna) i ryzalitem pośrodku elewacji tylnej – północno-zachodniej.

Ratusz charakteryzuje się harmonijnie skomponowanym, historyzującym wystrojem architektonicznym. Mocniej zaakcentowana została druga kondygnacja budynku i wieża. Na wystrój ten składają się m.in.: gzymsy kordonowe oddzielające kondygnacje i profilowany gzyms wieńczący, profilowane obramienia otworów okiennych, zwieńczenia otworów okiennych II kondygnacji w postaci trójkątnych naczółków, płycinowe podokienniki oraz płycinowo-ramowa dekoracja II kondygnacji i wieży. Zwieńczenie trzeciej kondygnacji wieży tworzy fryz arkadkowy i profilowany gzyms.

Niezwykle charakterystycznym obiektem jest zlokalizowany przy ul. Armii Krajowej 3 budynek „Sokoła”, obecnie siedziba Brzozowskiego Domu Kultury i kina „Sokół”. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” zostało powołane w Brzozowie w 1893 r. W 1905 r. podjęto decyzję o budowie siedziby brzozowskiej sokolni. W 1906 r. gmina przekazała teren pod budowę gmachu, a w 1909 r. oficjalnie podjęto budowę przyjmując projekt krakowskiego architekta Jana Sas-Zubrzyckiego i powierzając jej prowadzenie architektowi Stanisławowi Majerskiemu z Przemyśla. W 1912 r. obiekt został oficjalnie oddany do użytku. W czasie II wojny światowej wystrój wnętrza został częściowo zniekształcony przez Niemców. Ucierpiał też budynek – zniszczony i zdewastowany, po wstępnym zabezpieczeniu już w 1944 r., został gruntownie wyremontowany w kolejnych powojennych latach. W II. połowie XX w. przebudowano wnętrza obiektu.

Budynek o architekturze charakterystycznej dla twórczości Zubrzyckiego wzniesiono w duchu narodowego romantyzmu z wykorzystaniem motywów neo-romańskich i neogotyckich. Patriotyczny i pełen symboli program dekoracji wzniesionego w okresie zaborów budynku, służyć miał sprawie niepodległości Polski. Elewacja wieży ozdobiona jest tarczami herbowymi – herb Brzozowa, tarcza z pieczęcią Rządu Narodowego z powstania styczniowego zawierająca herby Polski, Litwy i Rusi, herb Galicji i Lodomerii oraz popiersiami: Kazimierza Wielkiego, Władysława Jagiełły, królowej Jadwigi i Tadeusza Kościuszki.

Brzozowski „Sokół” to murowany z cegły, dwukondygnacyjny budynek na rzucie zbliżonym do prostokąta z okrągłą trójkondygnacyjną wieżą w północno-zachodnim narożniku i parterową dobudówką od południa. Bryła i elewacje budynku urozmaicone są ryzalitami w elewacjach zachodniej i północnej. Dach czterospadowy, kryty jest blachą, wieża posiada dach ostrosłupowy o pokryciu z dachówki ceramicznej. Bardzo charakterystyczne są ceglane, nieotynkowane elewacje na oblicowanej kamieniem podmurówce, z dekoracyjnymi elementami kamiennymi i tynkowanymi oraz charakterystycznymi, nieregularnie rozmieszczonymi, wystającymi z muru różnej wielkości „guzami” ze spieczonej cegły. Elewacje zwieńczone są formą belkowania z ceglanym fryzem kostkowym i profilowanym gzymsem. Charakterystyczne są dekoracyjnie opracowane szczyty ryzalitów, a zwłaszcza wejściowy ryzalit w elewacji północnej z rzeźbą sokoła na szczycie.

V.2.4.d Budownictwo mieszkalne

W wyniku zarządzenia Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 14/2013 zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Brzozów liczący 468 obiektów został ograniczony do 55 zabytków. Znaczną część obiektów, które znalazły się poza GEZ stanowiły budynki mieszkalne. Pomimo ciekawego, stosunkowo liczego i ciągle jeszcze nie zdegradowanego zasobu budownictwa mieszkalnego (kamienice, wille, domy mieszkalne i gospodarcze) obecnie na terenie miasta i

gminy Brzozów (oprócz kamienicy ze służbówką przy ul. Mickiewicza 23 wpisanej do rejestru zabytków pod nr A-211 oraz elewacji dwóch innych kamienic – ul. Bielewskiego 1 i Rynek 2) budynki tego typu nie są objęte żadną formą ochrony właściwej dla obiektów zabytkowych. Jest to o tyle dziwne, że na terenie miasta i gminy można spotkać liczne, nieprzekształcone lub przekształcone w niewielkim stopniu obiekty o niepodważalnej wartości zabytkowej, które nie zostały ujęte w GEZ. Problem ten dotyczy nie tylko budynków mieszkalnych, ale całego zasobu miasta i gminy, m.in. wspomnianych wcześniej budynków użyteczności publicznej i kapliczek. Nadmienić jeszcze trzeba, że dla samego miasta opracowano w 2000 r. *Studium historyczno-urbanistyczne*, którego częścią jest katalog zabytków w formie 93 kart katalogowych, zawierających informacje niejednokrotnie znacznie przekraczające dane, które znajdują się w kartach ewidencyjnych. Część tych zabytków istnieje nadal w formie nieprzekształconej. W związku z powyższym do GPOnZ dołączony został Aneks z wykazem obiektów zabytkowych, które powinny być włączone do GEZ miasta i gminy Brzozów.

V.2.4.e Przemysł naftowy

Wielką rolę w rozwoju miejscowości regionu brzozowskiego odegrał przemysł naftowy, którego początki przypadają na omawianym obszarze na lata 80. XIX w. Pierwsze kopane szyby naftowe pojawiły się ok. 1880 r. na obszarze Zmiennicy. W 1880 r. istniało tu 10 szybów, a w następnych latach pojawiło się dalsze 15 otworów. Równie wcześniej, bo już w 1885 r. prowadzono poszukiwania ropy na terenie pobliskiego Turzego Pola. Warto odnotowania jest to, że w tej miejscowości podjęto pierwsze prace poszukiwawcze metodą wiertniczą. Przełom w poszukiwaniach i wydobywaniu ropy naftowej nastąpił na tym terenie w 1896 r., kiedy to dokonano pierwszych głębokich wierceń (szyb „Nad Grabcem 1”). W tym samym roku dokonano również wierceń na odcinku Grabownica-Humniska (na terenie Humnisk) oraz na terenie kopalni „Biała Ropa” w Starej Wsi. W Grabownicy pierwszy szyb o nazwie „Karpaty 1” założono w 1898 r. Do 1907 r. na odcinku Grabownica-Humniska odwiercono 19 otworów. Wobec dużej konkurencji i potencjału naftowego zagłębia borysławskiego prace poszukiwawcze i wydobywcze w rejonie Brzozowa zostały nieco zahamowane i ożywiły się dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Na terenie Grabownicy działały wówczas dwie firmy naftowe „Grabownica” i „Towarzystwo Galicja”. Pierwsza z nich do 1939 r. odwierciła 23 otwory, a druga 14 otworów. W 1939 r. firmy naftowe działały niemal we wszystkich miejscowościach gminy Brzozów: Starej Wsi, Grabownicy, Humniskach, Turzym Polu, Zmiennicy oraz w samym Brzozowie, wydobywając ogółem 1500 cystern ropy w ciągu roku (wraz z Witryłowem, w którym wydobywanie było jednak niewielkie). Podawane w 1928 r. głębokości odwiertów kształtowały się od 180 m (Stara Wieś) do 981 m w Humniskach. Prace wiertnicze prowadzone na taką skalę musiały siłą rzeczy przyczynić się do rozwoju całej infrastruktury, tak technicznej jak i zaplecza mieszkalnego dla pracowników i zarządców kopalni. Ten niezwykle, przemysłowy krajobraz, pełen wiertni o charakterystycznych wysokich wieżach wiertniczych i warsztatów dzisiaj można już tylko podziwiać na starych fotografiach. Charakterystyczne, gęsto porozmieszczane, drewniane wieże wiertnicze zniknęły bezpowrotnie, a wykarczowane tereny, na których je wzniesiono zostały częściowo z powrotem „zagarnięte” przez lasy. Jednak pomimo upływu czasu, przemierzając te tereny ciągle napotykamy na jednoznaczne ślady działalności wydobywczej - kiwony, kieraty czy trójnogi. Oprócz tych urządzeń technicznych na terenie Grabownicy zachowało się kilkanaście budynków wzniesionych jeszcze przed II wojną światową - głównie mieszkalnych, ale również produkcyj-

nych, jak gazolinia, czy też pomocniczych jak stajnie. Wszystkie one znajdują się w części wsi zwanej Ksawerów (przy drodze prowadzącej do przysiółka Graby położonego w granicach Humnisk) i Kopalnia. Zdecydowanie najciekawszym zachowanym obiektem związanym z kopalnictwem naftowym jest drewniana willa dyrektora (lub zarządcy kopalni) wzniesiona zapewne w 1930 r., usytuowana przy drodze prowadzącej z do przysiółka Graby (ok. 800 m na północ od drogi Grabownica-Dydnia). Jest to budynek drewniany, z zewnątrz otynkowany, z głębokim portykiem na czterech słupach od frontu oraz przeszkloną werandą na osi w części ogrodowej. Zachowała się stolarka drzwiowa i okienna a także drewniane, dekoracyjne elementy zastosowane w portyku i werandzie.

V.2.4.f Cmentarze i sztuka sepulkralna

Dość interesująco przedstawia się zbiór zabytkowych nagrobków znajdujących się na nekropoliach Brzozowa oraz w miejscowościach na terenie gminy. Stosunkowo licznie zachowały się starsze, pochodzące z XIX w. pomniki (głównie w Brzozowie). Są one zróżnicowane stylistycznie, począwszy od form najprostszych po bardziej wyszukane i wysmakowane stylistycznie. Na podstawie analizy sygnowanych nagrobków można zauważyć, iż dużą popularnością wśród fundatorów upamiętniających swoich bliskich cieszył się krośnieński ośrodek kamieniarski reprezentowany przez W. Dudka, Krzanowskiego, W. Wojtowicza, J. Paczosa z Białobrzegów czy też K. Zycha z Korczyny. Kolejnym było środowisko lwowskie, z którego wywodzili się A. Zagórski i T. Iwanowicz. Z kolei pojedyncze nagrobki pochodziły pracowni przemyskich (F. Majerskiego), rzeszowskich (T. Janika) czy też sanockich (S. Piątkiewicz).

Nielicznie natomiast na omawianych nekropoliach zachowały się przykłady artystycznej, zabytkowej metaloplastyki. Głównie są to pojedynczo występujące balustrady. Charakterystyczny jest także brak zabytkowych, rodzinnych kaplic grobowych będących niemymi świadkami właścicieli większych majątków.

Najbogatszą wśród miejscowości gminy pod względem zbioru zabytkowych nagrobków oraz ich klasy artystycznej jest nekropolia położona w Brzozowie. Związane jest to z zamożnością ludności Brzozowa siedziby starostwa jak również miejscowości ważnej dla biskupów przemyskich. Cmentarz założony został w k. XVIII lub na pocz. XIX w. i zlokalizowany na północ od miasta, w 1877 r. obejmował wschodnią część obecnego terenu, a w jego południowej części położony był budynek kościoła. W tym kształcie cmentarz przetrwał do k. XIX w. (mapa z 1912 r. na podstawie danych z 1894 r.). W okresie 20-lecia międzywojennego nekropolia została poszerzona w kierunku wschodnim obejmując teren zbliżony do obecnego cmentarza. Na mapie WIG z 1938 r. widnieje budynek kościoła zlokalizowany w miejscu obiektu, który stoi dzisiaj na wschód od kaplicy. Do czasu założenia cmentarza w Starej Wsi (1906 r.) spełniał swoją rolę dla mieszkańców obu miejscowości.

Na brzozowskim cmentarzu najliczniej zachowała się grupa sygnowanych nagrobków, dzięki czemu możemy odnotować kilka ośrodków kamieniarskich dostarczających swoje dzieła dla miejscowej ludności. Najliczniej, ze względu na bliskie położenie, reprezentowane jest środowisko krośnieńskie - głównie przez zakład Krzanowskiego, ale także zakład Józefa Paczosa z Białobrzegów czy też K. Zycha z Korczyny. Spotykamy także pojedyncze dzieło rzeszowskiego, bardzo płodnego warsztatu Tadeusza Janika. Wyrazem większych ambicji były zamówienia kierowane do lwowskich rzeźbiarzy, - potwierdzenie tej tezy znajdujemy w nagrobkach Aleksandra Zagórskiego (1871-1944) czy też Tadeusza Iwanowicza

(1885-1944), a także Przemyśla – nagrobek wykonany w pracowni Ferdynanda Majerskiego (1832-1921).

Charakterystyczną, wartą podkreślenia cechą cmentarza w Brzozowie jest stosunkowo licznie zachowana grupa nagrobków pochodzących z XIX w. Jednym z najstarszych jest nagrobek w postaci ostrosłupa na wysokim postumencie z datą 1827, zlokalizowany w pd.-wsch. narożniku nekropolii. Innym pochodzącym z podobnego czasu jest pomnik wystawiony byłemu jezuicie, metropolicie gnieźnieńskiemu Ignacemu Raczyńskiemu (1741-1823), który zmarł w Przemyśle, pochowany został w Brzozowie, a następnie jego szczątki zostały przeniesione do kościoła w Obrzycku. Można także wymienić nagrobki: Wincentego Załuskiego, zm. 1837 (?); nagrobek pochodzący z 1851 r. o interesującej formie plastycznej (antyczna stella dekorowana z dwóch stron płaskorzeźbionymi przedstawieniami aniołów z urną/zgaszoną pochodnią); Tomasza Piotrowskiego, zm. 1858; Karola Draka, zm. 1868 – urzędnika państwowego i kawalera orderu Franciszka Józefa.

Zasób zabytkowych nagrobków opisywanej nekropolii jest również dobrym przykładem do prześledzenia różnego rodzaju form stylistycznych występujących w sztuce nagrobnej. Występują tutaj licznie pomniki w formie stelli (rodziny Ziółkowskich), stelli z krzyżem (Maria Woźniak, zm. 1892), stelli dekorowanej płaskorzeźbą (tondo z portretem kobiety, rodziny Federkiewiczów; postać anioła, nagrobek Wolańskich; Chrystus niosący krzyż, nagrobek Jana Pilawskiego, 1911, wyk. Józef Paczosa Białobrzegi/Krosno). Inną formą są postumenty zwieńczone krzyżami (artystycznie opracowany nagrobek rodziny Pilawskich; Franciszka Bielawskiego; rodziny Kościńskich, wyk. Krzanowski z Krosna), ostrosłupy na postumentach (Aleksandry Boruckiej, 1888; Anieli Dąbrowieckiej, 1904); kamienny postument z banderolą, zwieńczony krzyżem-drzewem (Jan Chudzik, 1933, wyk. A. Zagórski), postument z ułamaną kolumną (Błaszczków, wyk. Krzanowski). Można także wymienić nagrobki z różnorodną pełnoplastyczną rzeźbą. Przyjmuje ona formy dziecka klęczącego w modlitwie (nagrobek z zatartą inskrypcją), płaczki przy krzyżu (Maria Pilawska), Ecce Homo (Bielawskich).

Charakterystyczne - głównie dla ośrodków miejskich - są grobowce w formie tumb. W przypadku Brzozowa posiadamy kilka interesujących przykładów tego rodzaju nagrobków. Są nimi pomniki pochodzące z warsztatu sygnowanego „KRZANOWSKI I SWIE / KROSNO”: jeden rodziny Bielawskich o formie klasycyzującej, na którym umieszczono rzeźbę Upadek Chrystusa, drugi - rodziny Buchwaldów (ciekawszy artystycznie, ponieważ wykonany w rzadko stosowanej stylistyce geometrycznej secesji).

Nielicznie natomiast zachowały się charakterystyczne dla tych terenów nagrobki z metaloplastyki (ażurowy krzyż z Ukrzyżowanym, Antonina Wierzbńska, zm. 1902) tym bardziej warte ochrony.

Jedyną nekropolią żydowską na terenie gminy jest kirkut położony na zachodnich krańcach Brzozowa, przy ul. Ceglowskiego. Został on założony zapewne w I poł. XIX w. dla miejscowej, licznej społeczności żydowskiej. W czasie II wojny światowej zdewastowany, został odrestaurowany w latach 90. XX w. W tym też czasie poustawiano poznajdywane resztki macew, z których w całości zachowała się tylko jedna.

Zabytkowa nekropolia położona w Grabownicy została w obecnym miejscu założona na przełomie XVIII/XIX w. i poszerzona w kierunku północnym w 1878 r. Wcześniej mieszkańcy wsi chowani byli wokół wcześniejszego drewnianego kościoła. Pozostałością po tym cmentarzu przykościelnym jest nagrobek miejscowe-

go proboszcza ks. Antoniego Kossaka (zm. 1864 r.). Na terenie grabownickiej nekropolii położonej na południe od kościoła, zachowało się wiele zabytkowych nagrobków. Zasób ten wyróżnia, spośród innych cmentarzy gminy, kilka przykładów rzeźby figuratywnej zdobiącej nagrobki. Nad całością cmentarza dominuje pomnik z rzeźbą płaczki (kobieta o zamkniętych oczach trzymająca wieniec obejmujący krzyż), której podstawą jest filar na wielosegmentowej bazie (nagrobek m.in. rodziny Kaczorów, Kurzów). Pomimo nieodnalezienia sygnatury można przyjąć, że powstał on w warsztatach Krosna/Sanoka. Z tego pierwszego ośrodka pochodzą także inne nagrobki na grabownickim cmentarzu, np. kolejny nagrobek z rzeźbą – na wysokim kamiennym cokole widnieje postać siedzącego w zamyśleniu anioła, wspartego o postument, na którym stał krzyż (Miecio Supiński, zm. 1904). Powstał on w warsztacie Wojciecha Wojtowicza z Krosna. Dodatkowo zachowało się cenne dekoracyjne ogrodzenie tego nagrobka. Kolejny sygnowany nagrobek pochodzi z pracowni W. Dudka – na płycie/cokole ustawiony postument o dekoracyjnie rozwiązanym szczycie, pierwotnie zwieńczonym krzyżem, który obecnie leży obok nagrobka (Jan Pilszak, zm. l. 90 XIX w.). Z tego samego warsztatu pochodzi również pomnik rodzeństwa Pilszaków (zm. 1894 r.). Najwidoczniej prace Dudka spełniały wymagania rodziny, która powierzała mu kolejne realizacje. Na nekropolii występują także nagrobki w formie uproszczonej stelli/stelli z krzyżem (Józef Kopleński, zm. 1886; Maria Pelc zm. 1899) oraz charakterystycznego ostrosłupa (NN, zm. 1859 r.).

Na cmentarzu w Humniskach założonym wg karty ewidencyjnej w 1 poł. XVIII w. (oprac. M. Kujawska, 1999 r.) wśród zabytkowych nagrobków zachowało się kilka pomników o interesujących rozwiązaniach formalnych. Część z nich utrzymana została w stylistyce neogotyckiej: - nagrobek rodziny Cybulskich, właścicieli humnickiego majątku, w formie wysokiej sterczyny zwieńczonej wysmukłym pinaklem, o starannie wykonanych ornamentach (zachowało się także dekoracyjnie kute ogrodzenie); - Marii Kwiatkowskiej, zm. 1904 r. ozdobiony niszą z figurką NMP, wyk. Stanisław Piątkiewicz, 1905 r. autor nagrobków na cmentarzu w Sanoku, sztukaterii w kościele Jezuitów w Starej Wsi). Występuje także forma kamiennego kopca z krzyżem i banderolą (powstańca listopadowego Karola Miniewskiego, zm. 1900 r.), wysokiej stelli na postumencie, dekorowanej płaskorzeźbionym przedstawieniem anioła (Wojciech, zm. 1879 i Marianna Błyskał zm. 1901, wyk. W. Dudek z Krosna). Najczęściej spotykaną formą jest nagrobek w postaci postumentu zwieńczonego krzyżem – można w tym przypadku wymienić jeden z najstarszych – Józefy Dobrowolskiej zm. 1884 r.

Z racji długiej przynależności Starej Wsi do parafii w Brzozowie nekropolia w tej miejscowości była także cmentarzem dla mieszkańców wsi. Stan ten nie zmienił się także po założeniu w miejscu parafii w 1852 r. Toteż w Brzozowie znajdują się najstarsze mogiły księży jezuitów oraz sióstr służebniczek. Cmentarz w Starej Wsi powstał późno, bo dopiero w 1906 r. i z tej racji należy do młodszych z leżących na terenie gminy Brzozów historycznych cmentarzy. Cechą go wyróżniającą jest zabytkowa kaplica grobowa Jezuitów wybudowana w l. 1921-25 r. pod kierunkiem br. Stanisława Dydaka. Warto przy tej okazji przybliżyć postać tego jezuitę, rodaka starowiejskiego. Żyjący w l. 1864-25, bardzo zasłużył się dla swojego zgromadzenia na niwie budownictwa i stolarki. Uczeń arch. Stanisława Krzyżanowskiego i Edgara Kovatza projektował budynki i wyposażenie, kierował budowlami dla klasztorów zgromadzenia na terenie Galicji oraz na terenie całej II Rzeczypospolitej. Ślady jego działalności możemy poznać oprócz Starej Wsi także

m.in. w Chyrowie, Krakowie, Lublinie, Lwowie, Nowym Sączu, Poznaniu, Stryju, Zakopanem. Młody wiek starowiejskiej nekropolii rzutuje na niewielki zasób zabytkowych nagrobków występujących na jej terenie. Niemniej jednak występują na niej nagrobki o zróżnicowanych formach. Nagrobki z pełną rzeźbą jak pomnik Marii Wesołowskiej (zm. 1925) z postacią NMP NP, o dobrze opracowanym detalu (pomnik Maryanny Szelc, zm. 1911). Nagrobki przyjmują także popularną formę postumentu z krucyfiksem (pomniki: Jana Bobra, zm. 1908 r.; Józefa Bobra, zm. 1911 r., zapewne warsztat krośnieński). Odnaleźliśmy także jeden nagrobek sygnowany – pochodzący z warsztatu J. Paczosa z Krosna. Pomnik Józefa Mazura, zm. 1923 r. powstał w formie starannie i dekoracyjnie opracowanej steli, zwieńczonej krucyfiksem. Cmentarz w Starej Wsi jest również miejscem pochówku dla Sióstr Służebniczek, których duża kwatera zlokalizowana jest wzdłuż zachodniej granicy nekropolii.

Pierwotnie mieszkańcy Przysietnicy byli grzebani wokół swojej obecnie nieistniejącej, drewnianej świątyni. Wg ks. Z. Trojnara (J. Olejko, *Przysietnica. Zarys dziejów*) nowy cmentarz został założony w 1820 r. na pow. 660 sążni, a następnie o taką samą powierzchnię poszerzony w 1871 r. Na przysietnickiej nekropolii zachowały się nieliczne zabytkowe nagrobki, wśród których najstarsze pochodzą z ok. pocz. XX w., ale głównie pochodzą z I. 20. i 30. XX w. Wśród ciekawszych przykładów sztuki sepulkralnej należy wymienić pomnik Józefa Radwańskiego (zm. 1904 r., kierownika szkoły i organisty) w formie antycznej steli zwieńczonej krzyżem z płaskorzeźbioną dekoracją floralną; nagrobek Pawła Jasłara (zm. 1910 r. także kierownik szkoły) czy też Zofii (zm. 1903 r.) i ks. Stanisława Władków (zm. 1930 r.).

V.2.5. Zabytki ruchome

V.2.5.a Wystrój i wyposażenie świątyń

Bogaty jest zasób zabytków ruchomych znajdujących się na terenie miasta i gminy Brzozów. Są to głównie dzieła zgromadzone w świątyniach i w głównej mierze reprezentujące sztukę barokową.

Bogate wyposażenie brzozowskiej kolegiaty stanowią w większości dzieła wykonane w epoce baroku, w dużej mierze powstałe dzięki fundacji ówczesnego biskupa przemyskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego. Poczynając od monumentalnego dwukondygnacyjnego ołtarza głównego (1677 r.) z obrazem Ukrzyżowania, bogato dekorowanym tabernakulum (k. XVII w.) oraz zespołem relikwiarzy, w kaplicach - lewej (z obrazem św. Anny Samotrzeć, autorstwa bernardyńskiego malarza Franciszka Lekszyckiego) i prawej (z ciekawym snycerskim obramieniem pola głównego w postaci drzewa Jessego i obrazem MB z Dzieciątkiem), ołtarze w kaplicach Adoracji (ołtarz św. Wincentego, 3. ćw. XVIII w.) i Matki Boskiej Ognistej (ołtarz Matki Boskiej Ognistej, 3. ćw. XVIII w.), para ołtarzy przy chórze, ambona o bogatej dekoracji snycerskiej (4 ćw. XVII w.), chrzcielnica (XVII/XVIII w.). Z okresu rokoka pochodzą natomiast stalle, tron biskupi, konfesjonały (3 ćw. XVIII w.). Większość wyposażenia świątyni została poddana restauracji przez warsztat prowadzony przez Stanisława Majerskiego na pocz. XX w. Wnętrze zdobią liczne obrazy powstałe na przestrzeni wieków, poczynając od XVIII do pocz. w. XX w., m.in. Credo Apostolorum (przedstawienia apostołów), Stacje Drogi Krzyżowej. Na ścianach umieszczono szereg epitafiów głównie barokowych i poświęconych pamięci zasłużonych biskupów i księży. Wnętrze świątyni zdoła

nistyczna polichromia pochodząca z poł. XVIII w. Należy podkreślić, że tak jak już wspomniano w ostatnich latach wykonano wiele prac przy świątyni, prace konserwatorskie objęły również wnętrze kolegiaty. Restauracji poddawane były poszczególne ołtarze, polichromia oraz inne elementy wyposażenia.

Ascetyczne, białe wnętrze jezuickiej świątyni w Starej Wsi dekorowane architektonicznymi podziałami ścian i szarością kapiteli modelowane jest przez światło, które wydobywa późnobarokowy przepych i bogactwo wyposażenia świątyni. Powstało ono w większości ok. poł. XVIII w. z fundacji bp przemyskiego W. H. Sierakowskiego. Na pierwszy plan wydobywa się architektoniczny ołtarz główny, w którego polu umieszczona jest kopia świętego wizerunku – obrazu Zaśnięcia i Wniebowzięcia NMP (oryginał z XVI w. cieszący się kultem został koronowany w 1877 r.; niestety został podpalony i spłonął w 1968 r.; kopia rekoronowana w 1972 r.). Natomiast zwieńczeniem ołtarza jest mocno rozbudowana, płaskorzeźbiona ale w sposób przestrzenny scena ukazująca Tróję Świętą adorowaną przez anioły. Ołtarze boczne (ok. 1760 r.) rozwiązaniami stylistycznymi (m.in. charakterystyczne płaskorzeźbione zwieńczenia) oraz kolorystyką nawiązują do ołtarza głównego tworząc zwarty zespół nastaw ołtarzowych. Obrazy w nich umieszczone są w przeważającej liczbie autorstwa Karola Prevo z Mediolanu i datowane na równi z ołtarzami. Wystrój wnętrza dopełniają dwa późnobarokowe portale w prezbiterium z malowanymi wizerunkami biskupów Aleksandra A. Fredry (fundatora kościoła) i Wacława H. Sierakowskiego (ukończenie i konsekracja), koszowa ambona, rozłożysty prospekt organowy, oraz sześć konfesjonałów. W pierwszej ćw. XX w. uzupełniono wnętrze starając się dopasować nowe wyposażenie do istniejącego. Wtedy to powstały neobarokowe balaski (1901 r.), stacje drogi krzyżowej (1904 r.), tabernakulum (1907 r.) konfesjonały (1925 r.), dwurzędowe stalle zakonne (1929 r.). Warto podkreślić, że część z tego wyposażenia wyszła z pracowni miejscowych zakonników (m.in. br. Jana Klimka).

Z białymi ścianami wnętrza kościoła kontrastuje zakrystia, której ściany i sklepienie pokrywa barokowa iluzjonistyczna polichromia (ok. 1760 r., rozszerzona w 1897 r. przez Józefa Heinrotha ze Lwowa). Zachowały się w niej także rokokowy ołtarz Ukrzyżowanego, lawaterz w ołtarzowej oprawie oraz późnobarokowe komody zakrystyjne. Po południowej stronie prezbiterium znajduje się kaplica św. Andrzeja Boboli ze sztukatorską dekoracją Stanisława Piątkiewicza (1910 r.).

Zabytki ruchome znajdują się także w pomieszczeniach na terenie klasztoru. Do nich należy kapica nowicjacka, której wystrój został zaprojektowany przez arch. Stanisława Krzyżanowskiego w duchu neorenesansowym, a wykonany został przez zakonników. Ściany zostały ozdobione bogatą dekoracją sztukatorską z tondami przedstawiającymi płaskorzeźbione portrety postaci związanych z zakonem jezuitów, z motywami aniołków; natomiast całość przekryto drewnianym stropem kasetonowym. Na wyposażeniu znajduje się m.in. neobarokowy (1897 r.) ołtarz z wizerunkiem św. Stanisława Kostki oraz tabernakulum z rzeźbą Matki Boskiej Loretańskiej zw. Nowicjacką (XVII w.).

Młody wiek przysietnickiej świątyni nie powinien rzutować na odbiór jej wystroju. W jej wnętrzu zachowało się wiele elementów z poprzedniego drewnianego kościoła o wyjątkowej klasie artystycznej. W skład tego zespołu wchodzi m.in. dwa ołtarze boczne. Pierwszy ołtarz z pocz. XVII w. łączący w sobie strukturę gotycką z ornamentyką niderlandzkiego renesansu jest jednym z najstarszych retabulów na omawianym terenie. Druga nastawa - ołtarz św. Anny Samotrzeć, z 1625 r. jest świadectwem twórczości krośnieńskich snycerzy – zakupiona została do

przysietnickiego kościoła od krośnieńskich franciszkanów w 1710 r.). Oprócz dużej wartości artystycznej nastaw ołtarzowych, ważne są również (dla dziejów malarstwa) umieszczone w nich obrazy. Pierwotnie znajdowały się w jednym ołtarzu tryptykowym, a obecnie zdobią oba ołtarze boczne. Wyjątkowość tych przedstawień polega na połączeniu w ich gotyckiej strukturze nowych cech zwiastujących następną epokę stylistyczną - renesans. Dodatkowo ze starszej świątyni pochodzi ambona (1716 r.), lichtarze (XVIII w.), obraz Matki Boskiej Różańcowej (XIX w.). Natomiast na 1 ćw. XX w. lub okres międzywojenny można datować interesujące portrety biskupów przemyskich J. Pelczara i A. Nowaka, którzy byli jednocześnie kolatorami kościoła. Biskup Nowak był fundatorem Drogi Krzyżowej powstałej już do nowo wybudowanej świątyni. W 1957 r. powstał ołtarz główny dobrej klasy artystycznej, z rzeźbami powstałymi w warsztacie uzdolnionego artysty. W informacji uzyskanej od ks. Z. Trojnara wykonawcą był Wilk z Przemyśla. Najprawdopodobniej chodzi o Józefa Wilka (1881-1957) jednego z ważniejszych polskich artystów I poł. XX w., a rzeźby powstałe dla Przysietnicy byłyby jednymi z ostatnich dzieł w twórczości tego artysty, który zmarł 4 marca 1957 r. W 1964 r. powstała polichromia autorstwa Stanisława Szmuca (zamalowana w 2000 r. przez Jakubczaka), a w 1973 r. Krakowski Zakład Witraży wykonał dwa witraże w prezbiterium.

Bogato zostało wyposażone także wnętrze kościoła parafialnego w Grabownicy Starzeńskiej, które do nowej świątyni zostało przeniesione z wcześniejszej drewnianej. Najważniejszym elementem wystroju jest zespół cennych, barokowych nastaw ołtarzowych, powstałych w licznie reprezentowanym na tym terenie warsztacie krośnieńskim. W jego skład wchodzi ołtarz główny p.w. św. Mikołaja (ok. 1633 r., 1724 r., 1926 r.) o charakterystycznej dekoracji floralnej, dwa ołtarze przytęczowe: lewy (1714 r.) z rzeźbą Matki Boskiej Bolesnej (późnobarokowa), prawy (1709 r.) z obrazem św. Józefa z Dzieciątkiem (współczesny ołtarzowi) oraz dwa ołtarzyki w transepcie: lewy (1 poł. XIX w.) z obrazem św. Jana Nepomucena, i bardzo interesujący prawy, który z jednej strony w swojej strukturze posiada elementy z XVII w. (pochodzące z wyposażenia kościoła kapucynów w Bliznem), a z drugiej nawiązujące do tradycji miejsca – rzeźbę św. Barbary patronkę miejscowych górników-naftowców oraz płaskorzeźbę z krajobrazem grabownickich szczytów. Barokowy wystrój kościoła dopełnia koszowa ambona (1 poł. XVIII w.), chrzcielnica (1728 r.), a także część ze znajdujących się w nim obrazów i feretro-nów. Ściany wnętrza parafialnej świątyni dekoruje polichromia autorstwa Władysława Liskowskiego, wielokrotnie już wspomnianego malarza sanockiego.

Wspomniany powyżej artysta – W. Lisowski jest również autorem polichromii (1930 r.) zdobiącej wnętrze kościoła parafialnego w Humniskach. Jest ona jednym z ciekawszych przykładów realizacji tego artysty. Wypełnia szczerze powierzchnię ścian i stropów bogatą i rozbudowaną ornamentyką o częstych odwołaniach roślinnych. Dodatkowo artysta w przestrzeni świątyni umieścił dużą liczbę wielopostaciowych przedstawień religijnych. Wykonane przez artystę dzieło nie jest jedyną tego rodzaju dekoracją we wnętrzu tej wyjątkowej świątyni. W ostatnich latach okazało się, że pierwotnie kościół ozdobiony był belkowym polichromowanym stropem (odkryto część polichromowanych belek). Starszą część wyposażenia kościoła stanowią ołtarze – główny późnorenesansowy (po 1624 r.) z umieszczoną w polu głównym płaskorzeźbą Matki Boskiej Częstochowskiej (wyk. miejscowy rzeźbiarz Józef Lasek, 1930 r.), dwa w kaplicach transeptowych: pn. p.w. Św. Rodziny, pd. p.w. Serca Pana Jezusa (mal. T. Cybulski, 1900 r.). Ciekawym elementem wystroju świątyni w Humniskach jest ustawiona przy pd. ścianie tęczy

barokowa, niewielka chrzcielnica w postaci czaszy podtrzymywanej przez parę aniołków, która została wstawiona w architektoniczną oprawę – w formie nastawy ołtarzowej z obrazem Św. Trójcy. Po pn. stronie tęczy odpowiada jej podobny ołtarzyk. Ponadto wśród wyposażenia tego kościoła należy także wymienić barokową ambonę (1717 r.) z malowanymi wizerunkami ewangelistów. W stylistyce tego okresu utrzymany jest także krucyfiks (XVII w.) umieszczony na belce tęczowej oraz dwa konfesjonały (XVIII w.).

Jednym z najcenniejszych elementów wyposażenia świątyni w Zmiennicy jest XVI-wieczna płyta nagrobna Wzdowskiego – fundatora kościoła w Jasionowie (zm. 1539). Płyta ta została kompleksowo odrestaurowana w roku 2015. Pozostałe elementy wystroju to komplet barokowo-klasycystyczny ołtarzy (główny i dwa boczne) powstałych na przełomie XVIII/XIX w. i pocz. XIX w. Starsze od ołtarzy są obraz (Trójca Św., XVIII w.) i rokokowe tabernakulum (ze Starej Wsi, ok. 1760 r.) w ołtarzu głównym, a także ambona (2 poł. XVIII w.). Po przeprowadzonych w ostatnim czasie pracach rekonstrukcyjno-konserwatorskich wnętrze kościoła pokryte iluzjonistyczną polichromią (której oryginalna część datowana jest na pocz. XIX w.) prezentuje się atrakcyjnie.

Skromnie przedstawia się natomiast wyposażenie zabytkowego kościoła w Górkach. W jego skład wchodzi ambona, ludowy krucyfiks na tęczy, grafiki z Droga Krzyżową, umieszczona w miejscu ołtarza rzeźba pochodząca z warsztatu Jana Florka z Sanoka oraz obraz Serca Pana Jezusa autorstwa bardzo popularnego na tym terenie i wspomnianego już parokrotnie malarza Władysława Lisowskiego.

Wyposażenie kaplic

W skład wyposażenia kaplicy przy willi księży jezuitów w Starej Wsi wchodzi architektoniczny, jednokondygnacyjny ołtarz utrzymany w stylistyce barokowej z umieszczonym w polu obrazem Pokłonu Trzech Króli (Dzieciątko Jezus z Sercem Gorejącym), obraz św. Józefa z Dzieciątkiem oraz importowanych rzeźb Pan Jezus Serce Gorejące i Matka Boska z Dzieciątkiem wykonanych przez firmę Mayer'sche Kunstanstalt München. Działająca po dzień dzisiejszy firma, założona w 1847 r., była w 2 poł. XIX w. jednym z większych w Europie warsztatów (w k. XIX w. zatrudniała ok. 500 pracowników, miała oddziały w Londynie i Nowym Jorku, jej witraże zdobiły bazylikę śś. Piotra i Pawła w Rzymie) tworzących m.in. elementy wystrojów kościołów (Monachium wraz z warsztatami tyrolskimi były głównymi ośrodkami, których wyroby snycerskie, rzeźbiarskie były często kupowane przez księży/parafian ówczesnej Galicji).

W kaplicy głównej klasztoru Sióstr Służebniczek znajduje się natomiast neobarokowy architektoniczny, jednokondygnacyjny ołtarz wykonany ok. l. 90. XIX w. przez miejscowych Jezuitów br. Józefa Syndyka oraz br. Jana Klimka. W polu głównym została umieszczona figura NMP Niepokalanie Poczętej pochodząca z warsztatu monachijskiego.

V.2.5.b Kapliczki

Zasób zabytkowych kapliczek znajdujących się na terenie gminy Brzozów jest dość liczny i zróżnicowany pod względem stylistycznym. Najwięcej ilościowo zachowało się kapliczek najbardziej typowych, czyli słupowych. Głównie są one dwu/trzysegmentowe z niszami w górnych segmentach, w których umieszczano kultowe wizerunki, rzeźby.

Kolejnym rodzajem kapliczek jest forma zbliżona do kapliczki słupowej z tą różnicą, że górna część kapliczki jest otwarta od frontu. W tej stylistyce została

wykonana kapliczka obok nr. 245 w Humniskach. Masywna i przysadzista, składa się z dolnej części z zamkniętą prostokątną niszą oraz górnej, która tylną ścianką, półkolumnami i parą kolumn frontowych podtrzymuje zwieńczenie w formie wydutego gzymsu. Całość zwieńczona namiotowym daszkiem. Zbliżona do niej stylistycznie jest kapliczka znajdująca się w tej samej miejscowości - obok domu nr 182.

V.2.5.c Pomniki

Licznie na terenie gminy występują zabytkowe pomniki, wśród których większość stanowią monumenty, które wznoszono z potrzeb patriotycznych miejscowej ludności – utrwalenia ważnych miejsc lub wydarzeń.

Najstarszym jest usytuowany na granicy pomiędzy Starą Wsią a Brzozowem pomnik konfederatów barskich utrwalający pamięć o potyczce z 1764 r., która rozegrała się w tym miejscu pomiędzy wojskami polskimi i rosyjskimi. Ufundowany został w ok. 1830 r. w formie kopca, na którym ustawiono kolumnę z niewielką kapliczką/ślepą latarnią zwieńczoną krzyżem.

Pięćsetna rocznica bitwy pod Grunwaldem była wydarzeniem, które szerokim echem odbiło się w ówczesnej Galicji - było przyczyną licznych manifestacji patriotycznych społeczeństwa. Ich materialną pozostałością było fundowanie przez miejscowe społeczności tablic i pomników grunwaldzkich. Wśród tych ostatnich na terenie brzozowskiej gminy znajdujemy przykład m.in. w stolicy regionu. Pomnik usytuowany został w eksponowanym miejscu, na południe od kolegium Misjonarzy, na skraju skweru. Powstał w warsztacie znanego lwowskiego rzeźbiarza Władysława Gawlińskiego (autora wielu medalionów i popiersi zdobiących nagrobki na Cmentarzu Łyczakowskim; rzeźbił m.in. dla firmy Henryka Periera). Artysta w brzozowskiej realizacji wykorzystał typowe dla tego rodzaju pomnika elementy jak stojący u podstawy orzeł z rozpostartymi skrzydłami oraz stojącą na wysokim postumencie postać Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej, Królowej. Powstałe dzieło dobrze świadczy o jego zleceniodawcach, którzy wybrali uznanego wówczas artystę, a powstała rzeźba jest jednym z cenniejszych przykładów sztuki rzeźbiarskiej początku XX w. na tym terenie.

V.2.6. Zabytki archeologiczne

Gmina Brzozów znajduje się ok. 55 km na południowy-wschód od Rzeszowa i administracyjnie należy do powiatu brzozowskiego. Pod względem geomorfologicznym wchodzi w skład Pogórza Dynowskiego. Sieć wodną na terenie gminy tworzy rzeka Stobnica, jak również mniejsze często bezimienne ciek. Większą część terenu gminy zajmują pola uprawne, lasy a także łąki.

Informacje, jakimi dysponujemy do rekonstrukcji pradziejów dla gminy Brzozów zawdzięczamy przede wszystkim badaniom powierzchniowym Archeologicznego Zdzjęcia Polski (AZP) oraz nielicznym badaniom wykopaliskowym. Mimo to, pozostaje nadal wiele nierozstrzygniętych kwestii. Podkreślić również należy, że nie wszystkie z przedstawionych w niniejszym Programie stanowisk archeologicznych mają taką samą wartość poznawczą. Na obszarze gminy Brzozów zarejestrowano zarówno duże osady, które były zasiedlone przez długi czas, nie tylko przez przedstawicieli jednej kultury (są to tzw. stanowiska wielokulturowe), jak również pojedyncze znaleziska (ślady osadnictwa oraz punkty osadnicze). Przedstawiona niżej sytuacja osadnicza wyraźnie uwypatnia luki w bazie źródłowej co widać przede wszystkim w dysproporcji ilości stanowisk z poszczególnych okresów chronologicznych. Wiąże

się to zapewne z określonymi preferencjami osadniczymi ludności poszczególnych kultur, jednak wydaje się, że sytuacja ta odzwierciedla przede wszystkim braki, które wynikają m.in. z niedostępności wielu obszarów na terenie gminy (tereny zabudowane, ogródki działkowe, lasy itp.).

Obszar gminy Brzozów obejmuje 7 niepełnych „arkuszy” AZP⁶. Cały ten teren był penetrowany podczas badań powierzchniowo-poszukiwawczych w latach 80. – 90. XX w. Zlokalizowano tutaj łącznie 156 stanowisk archeologicznych (Tabela 1). Numeracja w obrębie miejscowości a także w obrębie arkuszy AZP jest podawana zgodnie z dokumentacją konserwatorską (karty KESA).

Spośród zarejestrowanych stanowisk wiele daje się bliżej datować dzięki występowaniu charakterystycznej ceramiki, narzędzi krzemiennych lub innych zabytków. Są jednak i takie, które ogólnie możemy dziś odnosić do pradziejów (posiadają adnotację: pradzieje, jest to 55 stanowisk) lub są nieokreślone (zaledwie 2 stanowiska). Te pierwsze pozwalają podzielić archeologię interesującego nas obszaru na poszczególne okresy chronologiczne.

Najstarszy odcinek dziejów człowieka stanowi epoka kamienia, którą rozpoczyna okres zwany „paleolitem”. Z obszaru gminy Brzozów najwcześniejsze ślady działalności człowieka datowane są dopiero na okres paleolitu schyłkowego (IX tys. p. n.e.). Materiał zabytkowy łączony z tym odcinkiem czasu to pojedynczy tyłczak wykonany z margla, zarejestrowany na obszarze stan. 5 w Brzozowie (l.p.: 5).

Następny okres zwany jest mezolitem. Obejmował on rozwój społeczności łowiecko-zbierackich i trwał od ok. VII/VI tys. p.n.e. do ok. V tys. p.n.e. Na niektórych obszarach ludność mezolityczna współwystępowała z ludnością związaną już gospodarczo z okresem neolitu (o którym niżej). Niestety na obszarze gminy Brzozów nie zarejestrowano jak dotąd stanowisk, które można by łączyć z tym okresem.

Z dużym prawdopodobieństwem większość stanowisk, które posiadają bardzo ogólne określenie chronologiczne „epoka kamienia”, należy wiązać z paleolitem lub mezolitem. Stanowiska, które posiadają adnotację chronologiczną „epoka kamienia” to 7 stanowisk. Są to: Górki stan. 18 (l.p.: 39), Grabownica Starzeńska stan. 8 (l.p.: 48); Humniska stan. 3 (l.p.: 60), Przysietnica stan. 3 (l.p.: 83), Stara Wieś stan. 7, 24 (l.p.: 96, 113) oraz Turze Pole stan. 3 (l.p.: 126).

W najmłodszej fazie epoki kamienia, czyli neolicie (początek ok. VI tys. p.n.e.), doszło do zasiedlenia interesującego nas obszaru, przez ludność osiadłą. Dokonał się wtedy ogromny skok cywilizacyjny określany niekiedy mianem „rewolucji neolitycznej”. Wiązał się on głównie z tym, iż ludność opanowała umiejętność uprawy roli a także hodowli zwierząt. Na dużą skalę zastosowano także ekstensywne rolnictwo wypaleniskowe. Wtedy też po raz pierwszy zaczęto wykonywać naczynia z gliny, które wypalano w ogniskach.

Z obszaru gminy Brzozów znanych jest 20 stanowisk datowanych ogólnie na okres neolitu. Są to: Brzozów stan. 1-2, 7 (l.p.: 1-2, 7), Górki stan. 14 (l.p.: 35), Grabownica Starzeńska stan. 2-5 (l.p.: 42-45), Humniska stan. 2, 4 (l.p.: 59, 61), Przysietnica stan. 6 (l.p.: 86), Stara Wieś stan. 5, 8-9, 13, 17, 25, 34 (l.p.: 94, 97-98, 102, 106, 114, 123), Turze Pole stan. 7 (l.p.: 130) oraz Zmiennica stan. 5 (l.p.: 142). W ich obrębie zarejestrowano m. in. topory granitowe, krzemienne siekierki, krzemienne odłupki oraz wióry retuszowane, krzemienne noże tylcowe a także

⁶ Obszary AZP: 109-76 (A. Lubelczyk, J. Młynarski 1987); 109-77 (A. Lubelczyk, J. Młynarski 1986); 110-76 (A. Lubelczyk 1994); 110-77 (A. Lubelczyk, J. Młynarski 1984); 111-76 (J. Ginalska, A. Muzyczuk 1992); 111-77 (A. Lubelczyk, J. Młynarski 1984); 112-77 (E. Pohorska-Kleja 1987).

charakterystyczne fragmenty ceramiki.

Ze względu na bardzo charakterystyczną formę naczyń, przede wszystkim pucharów oraz amfor, ukształtowanych „lejkowato”, kolejna z omawianych tu jednostek kulturowych, nazywana jest kulturą pucharów lejkowatych. Stanowiła ona kolejny etap rozwoju kultur neolitycznych (początek ok. 4500 do 3000/2900 p.n.e.). Kultura ta kończyła proces neolityzacji na terenie Europy Środkowej. Z obszaru gminy Brzozów zabytki związane z tą jednostką kulturową znane są wyłącznie z jednego stanowiska w miejscowości Zmiennica stan. 15 (l.p.: 152), gdzie zarejestrowano bardzo charakterystyczne narzędzie, wiórowiec z krzemienia świciechowskiego.

Ostatnią jednostką kulturową okresu neolitu na terenie Polski jest kultura ceramiki sznurowej (początek ok. 3100/3000 do ok. 2000 p.n.e.). Jej nazwa pochodzi od specyficznego sposobu zdobienia ceramiki za pomocą odcisków sznura. Bardzo charakterystyczne są dla niej topory kamienne oraz siekierki. Z obszaru gminy Brzozów znane są tylko 2 pewne stanowiska, które można wiązać z tą kulturą, a mianowicie Górki stan. 1 (l.p.: 22) oraz Grabownica Starzeńska stan. 6 (l.p.: 46). W obydwu przypadkach znalezione zostały topory kamienne. W pierwszym przypadku znaleziony został toporek wykonany z piaskowca. W przypadku drugim była to siekierka krzemienista, która zaginęła. W przypadku obydwu stanowisk nie ma pewności co do dokładnej lokalizacji. Innym interesującym stanowiskiem jest Zmiennica stan. 6 (l.p.: 143), gdzie zarejestrowano kopiec ziemny, który być może należy również wiązać z omawianą tu jednostką kulturową.

W epoce brązu nastąpił kolejny ważny moment w dziejach człowieka. Pojawiły się a także upowszechniły przedmioty wykonywane z brązu. Natomiast w ogólnym zakresie kultury i życia codziennego kontynuowano osiągnięcia neolitu, szczególnie w zakresie produkcji żywności. Z przełomem neolitu oraz wczesną epoką brązu możemy identyfikować szereg stanowisk z terenu gminy Brzozów. Są to stanowiska zlokalizowane w następujących miejscowościach: Brzozów stan. 8 (l.p.: 8), Górki stan. 6-7, 10, 13 (l.p.: 27-28, 31, 34), Grabownica Starzeńska stan. 16 (l.p.: 56), Stara Wieś stan. 10, 16, 28 (l.p.: 99, 105, 117), Zmiennica stan. 14 (l.p.: 151). Zabytki zarejestrowane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim siekierki wykonane z margla, odłupki krzemienne, narzędzia wnekowe oraz łuszczone krzemienne. Również kilka stanowisk łączonych jest bardzo ogólnie z wczesną epoką brązu. Są to: Brzozów stan. 12, 20 (l.p.: 12, 20), Humniska stan. 11 (l.p.: 68), Stara Wieś stan. 26 (l.p.: 115), Zmiennica stan. 3 (l.p.: 140). Materiały posiadające wspomnianą adnotację to m.in. krzemienne noże tylkowe, drapacze, fragmenty siekierek a także charakterystyczne fragmenty ceramiki. Część stanowisk również nie posiada konkretnej chronologii a jedynie ogólne datowanie w ramach epoki brązu. Są to: Brzozów stan. 16, 18 (l.p.: 16, 18), Stara Wieś stan. 19, 23, 25 (l.p.: 108, 112, 114), Zmiennica stan. 4, 13, 18-19 (l.p.: 141, 150, 155-156). Materiały zarejestrowane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim fragmenty naczyń. Analogiczna sytuacja jest w przypadku stanowisk z dość ogólną adnotacją chronologiczną „epoka brązu/okres halsztacki”. Są to: Górki stan. 11-12, 15, 17-18 (l.p.: 32-33, 36, 38-39), Grabownica Starzeńska stan. 10 (l.p.: 50), Humniska stan. 12, 15, 17 (l.p.: 69, 72, 74), Turze Pole stan. 2, 4-10, 14 (l.p.: 125, 127-133, 137), Zmiennica stan. 2, 5, 8, 10, 20 (l.p.: 139, 142, 145, 147, 157). W przypadku jednego stanowiska (Humniska stan. 10 – l.p.: 67) określenie chronologii było bardzo utrudnione, dlatego też posiada ono niezbyt jasną adnotację „epoka brązu/okres halsztacki, okres lateński?”.

Kolejnym etapem w ramach epoki brązu był jej starszy okres. Rozwijała się wówczas kultura trzciniecka (początek ok. 1600 do ok. 1400 p.n.e.). Z obszaru

gminy Brzozów znane jest tylko jedno stanowisko, które można wiązać z tą jednostką kulturową, a mianowicie Stara Wieś stan. 30 (l.p.: 119). Pozyskane tam materiały to przede wszystkim charakterystyczne fragmenty ceramiki.

W młodszej oraz późnej epoce brązu nastąpił rozwój kolejnej jednostki kulturowej a mianowicie kultury łużyckiej. Wraz z jej nastaniem wyraźnie widoczna jest intensyfikacja osadnictwa z epoki brązu na terenie Polski. Ten proces nie posiada jednak swojego odbicia na obszarze gminy Brzozów. W młodszej a także późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza Polskę południowo-wschodnią zasiedlała jednostka kulturowa określana mianem tarnobrzeskiej kultury łużyckiej (do niedawna nazywana grupą tarnobrzeską). Okres jej istnienia przypadał zarówno na okres epoki brązu jak i na wczesną epokę żelaza (od 1300/1200 do ok. 400 p.n.e.). Charakterystyczne było dla niej grzebanie swoich zmarłych na dużych, płaskich cmentarzyskach po wcześniejszym skremowaniu zwłok (tzw. pola popielnicowe). Inwentarze zabytków tarnobrzeskiej kultury łużyckiej to głównie naczynia w typie garnków, waz oraz kubków, o chropowatych powierzchniach, zdobionych ornamentyką plastyczną a także przedmioty brązowe (narzędzia, broń, ozdoby), później również żelazne (w okresie halsztackim). Z interesującego nas obszaru znane są zaledwie 2 stanowiska pewnie wiązane z tą jednostką kulturową: Humniska stan. 23 (l.p.: 80), Przysietnica stan. 9 (l.p.: 89), które istniały prawdopodobnie w późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza (okres halsztacki) jak również już w okresie samej epoki żelaza. Zabytki jakie zostały odkryte na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim bardzo charakterystyczne fragmenty naczyń. W tym miejscu wspomnieć należy również o stanowisku z miejscowości Humniska stan. 9 (l.p.: 66), na obszarze którego zarejestrowano materiały prawdopodobnie również należące do tarnobrzeskiej kultury łużyckiej.

Rozwój kultury lateńskiej, powszechnie łączonej z Celtami, miał miejsce w przeciągu ostatnich czterech wieków p. Chr. Nastąpił wówczas przełom, związany przede wszystkim z nowymi zdobyczami cywilizacyjnymi zarówno w dziedzinie rolnictwa jak i rzemiosła. Zaczęto wówczas stosować powszechnie m.in. pług, piłę czy młotek. Pojawiły się także naczynia wykonywane na kole z charakterystyczną domieszką grafitu. Z obszaru gminy Brzozów znane jest tylko jedno znalezisko, które możemy wiązać z okresem istnienia kultury lateńskiej i to też nie bezpośrednio, a mianowicie srebrna moneta Ptolemeusza III (246-221 r. p.n.e.), władcy Egiptu. Należy podkreślić, iż w przypadku znalezisk monet trzeba pamiętać o możliwości ich długiego obiegu. W związku z tym data wybita monety rzadko kiedy jest identyczna z czasem jej zdeponowania w ziemi. Z okresem lateńskim można prawdopodobnie łączyć również materiał ceramiczny odkryty na stan. 10 w Humniskach (l.p.: 67).

Kolejna fala osadnictwa, jaka widoczna jest na interesującym nas obszarze związana jest z okresem wpływów rzymskich. W ciągu czterech pierwszych wieków n.e. rozwijała się na terenie Polski południowo-wschodniej kultura przeworska. Charakterystyczne dla niej zabytki to przede wszystkim naczynia lepiące ręcznie, przęśliki gliniane, ciężarki tkackie, narzędzia oraz ozdoby (przede wszystkim zapinki). To właśnie z kulturą przeworską identyfikuje się szereg stanowisk z obszaru gminy Brzozów. Stanowiska te, w liczbie 22, jedynie ogólnie łączone są z okresem rzymskim. Są to: Brzozów stan. 9, 14, 16, 18-19 (l.p.: 9, 14, 16, 18-19), Grabownica Starzeńska stan. 13 (l.p.: 53), Humniska stan. 4, 8-9, 20 (l.p.: 61, 65-66, 77), Stara Wieś stan. 6, 8, 11, 14, 16-17, 22, 27, 32 (l.p.: 95, 97, 100, 103, 105-106, 111, 116, 121), Turze Pole stan. 8, 12 (l.p.: 131, 135), Zmiennica stan. 11 (l.p.: 148). Zabytki jakie zostały odkryte na wymienionych stanowiskach to

przede wszystkim bardzo charakterystyczne fragmenty naczyń. Podkreślić również należy, że 9 stanowisk: Górki stan. 2, 6 (l.p.: 23, 27), Humniska stan. 11, 16, 19, 21 (l.p.: 68, 73, 76, 78), Turze Pole stan. 7, 9 (l.p.: 130, 132), Zmiennica stan. 12 (l.p.: 149), ze względu na występowanie na ich powierzchni charakterystycznego materiału zabytkowego (ceramiki toczonej na kole garncarskim) może być ściślej datowanych na późny okres rzymski (od 2 poł. II w. n. e. do poł. IV w. n. e.). W tym miejscu wspomnieć należy również o niewielkim skarbie sześciu monet, jaki odkryty został w Grabownicy Starzeńskiej stan. 1 (l.p.: 41). Wśród odkrytych monet znajdowały się denary: Wespazjana (69-79 r. n. e.), Antonina Piusa (138-161 r. n.e.) oraz Marka Aureliusza (161-180 r. n.e.). Innym skarbem odkrytym na obszarze gminy Brzozów jest depozyt monet znany z miejscowości Przysietnica stan. 1 (l.p.: 81). Niestety brak jest bliższych informacji na temat składu skarbu. Nie można pominąć również znaleziska pojedynczej monety Konstancjusza I Chlorusa (293-306 r. n.e.) z miejscowości Turze Pole stan. 1 (l.p.: 124). W tym przypadku występuje jednak pewna niejasność gdyż na karcie KESA jest mowa o monecie Konstancjusza podczas gdy w literaturze można znaleźć informacje o dwóch monetach, małym i dużym brązie Konstantyna (M. Aleksiewicz, *Zarys osadnictwa w okresie lateńskim i rzymskim oraz wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej na ziemie województwa rzeszowskiego*, Rocznik Województwa Rzeszowskiego, t. I, z. 1, s. 60).

W okresie od 2 poł. IV w. n. e. do końca wieku V miały miejsce znaczne ruchy ludnościowe, określane jako tzw. wędrówki ludów. Na skutek tych przemieszczeń ludności napłynęła ze wschodu na ziemie Polski ludność słowiańska. Miało to miejsce na początku VI w. Na ten czas datuje się początek wczesnego średniowiecza, który trwał do połowy wieku XIII. Charakterystyczne dla tego okresu zabytki to przede wszystkim naczynia garnkowate lepiące ręcznie (później również obtaczane), zdobione linią falistą, znakami garncarskimi na dnach, przęśliki gliniane, ciężarki tkackie oraz narzędzia żelazne (nożyce, noże, sierpy), broń (topory). Z obszaru gminy Brzozów znanych jest 13 stanowisk, które można wiązać z okresem wczesnego średniowiecza. Są to: Górki stan. 2-3 (l.p.: 23-24), Grabownica Starzeńska stan. 3, 8 (l.p.: 43, 48), Grabownica Starzeńska stan. 12-14 (l.p.: 52-54), Humniska stan. 3-7 (l.p.: 60-64), Przysietnica stan. 3 (l.p.: 83). Niezbyt precyzyjnie, na okres średniowiecza, datuje się znaleziska z miejscowości: Górki stan. 3, 8-9 (l.p.: 27, 29-30) oraz Zmiennicy stan. 1 (l.p.: 138). Również bardzo ogólną chronologię – późna faza wczesnego średniowiecza – posiadają zabytki ze stan. 9 oraz 11 w Grabownicy Starzeńskiej (l.p.: 49, 51) oraz stan. 7 w Przysietnicy (l.p.: 87). Na okres przełomu wczesnego średniowiecza i późnego średniowiecza datowane jest stanowisko z Brzozowa stan. 19 (l.p.: 19).

W okresie późnego średniowiecza (XIV-XV w.), na obszarze gminy Brzozów istniało szereg stanowisk archeologicznych. Są to: Brzozów stan. 9, 21 (l.p.: 9, 21), Grabownica Starzeńska stan. 15 (l.p.: 55), Humniska stan. 8 (l.p.: 65), Stara Wieś stan. 2, 15, 30 (l.p.: 91, 104, 119), Turze Pole stan. 9 (l.p.: 132). Zabytki pozyskane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim ceramika (garnki, misy oraz dzbany).

Na okres przełomu późnego średniowiecza i okresu nowożytnego datowane jest stanowisko z miejscowości Górki stan. 5 (l.p.: 26). Z kolei już z właściwym okresem nowożytnym powiązano 4 kopce ziemne zlokalizowane w miejscowości Zmiennica stan. 6 (l.p.: 143) oraz materiał pozyskany na obszarze stan. 8 w Górkach (l.p.: 29). Na wiek XVI należy prawdopodobnie ustalić chronologię materiału zabytkowego jaki pozyskano na obszarze stan. 1 w Starej Wsi (l.p.: 90). Na okres od XVII do XVIII w. datowane są zabytki odkryte w miejscowości Brzozów stan. 4

(l.p.: 4), gdzie zarejestrowano m.in. fragment pucharka szklanego. Z kolei ze stan. 1 w Brzozowie (l.p.: 1) znana jest moneta groszowa wybita w 1768 r., za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Inną monetę odkryto na obszarze stan. 8 w miejscowości Górki (l.p.: 29). Niestety oprócz adnotacji, że moneta ta pochodzi z okresu nowożytnego nie dysponujemy bliższymi informacjami na jej temat.

Na koniec należy wspomnieć również o nadzorach archeologicznych wykonywanych w latach 2008-2009, przy wykonywaniu prac rewitalizacyjnych Ratusza Miejskiego w Brzozowie, w obrębie stan. 21 (l.p.: 21). W 2008 r. przeprowadzono nadzór przy wykonywaniu nowych fundamentów schodów zewnętrznych, prowadzących do wnętrza Ratusza jak również przy wykonywaniu nowej instalacji burzowej, odprowadzającej wodę przy południowej części Ratusza (kierownik badań: P. Kotowicz). Podczas tych prac zarejestrowano wyłącznie nawarstwienia o metryce nowożytnej. Autor sprawozdania z tych badań przypuszczał, iż mogło to być związane ze zniszczeniem starszych nawarstwień w wyniku ciągłego użytkowania terenu lub też z tym, że nawarstwienia te znajdują się poniżej poziomu wykopów instalacyjnych (P. Kotowicz, *Nadzór archeologiczny przy Ratuszu na Rynku w Brzozowie w 2008 r.*, Sanok 2009, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie). Z kolei nadzory z roku 2009 związane były przede wszystkim z wykonaniem izolacji opaskowej fundamentów Ratusza, jak również wykonaniem wkopów pod instalację wodno-kanalizacyjną w jego otoczeniu oraz z „przebicciem” wejścia z sali piwnicznej 1 do domniemanej sali 2 (kierownik badań: M. Glinianowicz). Pozyskany materiał zabytkowy (fragmenty ceramiki oraz kafle piecowe) datowany na XIV-XIX w. może potwierdzać długotrwałe użytkowanie miejsca, na którym znajduje się obecny Ratusz. Istotnym odkryciem były zwłaszcza relikty murów kamiennych i kamiennie-ceglanych odkrytych w piwnicach Ratusza. Mogą one być związane z ewentualnymi wcześniejszymi fazami budowlanymi obiektu. Wyniki tych nadzorów z całą pewnością potwierdziły zasadność, a także konieczność wykonywania tego typu prac w rejonie brzozowskiego Ratusza (M. Glinianowicz, *Nadzór archeologiczny przy Ratuszu na Rynku w Brzozowie w 2009 r.*, Sanok 2010, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie).

W roku 2012 kolejny raz prowadzone były prace badawcze w obrębie brzozowskiego rynku (stan. 21) wykonywane w związku z jego rewitalizacją. W trakcie prac po południowo-zachodniej stronie ratusza udokumentowano kamienną studnię, całkowicie zasypaną. Ponadto nie uchwycono tutaj żadnych obiektów ani nawarstwień archeologicznych, pozyskano jedynie nieliczne fragmenty nowożytnych naczyń ceramicznych (A. Dobrawa-Jaracz, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w dniach 19 marca 2012 -31 sierpnia 2013 r. w obrębie zabytkowego Rynku w Brzozowie na działce nr 1631 w trakcie inwestycji pn. „Rewitalizacja Rynku w Brzozowie”, woj. Podkarpackie*, Rzeszów 2013, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie).

Kolejne badania archeologiczne prowadzono w związku z budową obwodnicy Brzozowa w 2014 roku. Objęto nimi stanowisko archeologiczne nr 15 AZP 110-76/16 zewidencjonowane w trakcie realizacji programu badań powierzchniowych Archeologiczne Zdjęcie Polski jako prahistoryczny ślad osadnictwa. Badania miały charakter sondażowy, nie zarejestrowano tutaj żadnych obiektów ani nawarstwień archeologicznych, jak również nie pozyskano jakichkolwiek zabytków ruchomych (W. Siedlarz, *Sprawozdanie z archeologicznych badań powierzchniowo-sondażowych przy realizacji zadania „Budowa wschodniej obwodnicy m. Brzozowa – w ciągu drogi wojewódzkiej nr 886 Domaradz-Brzozów-Sanok”, Rzeszów*

2014, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie).

W roku 2015 przeprowadzone zostały badania archeologiczne, poprzedzające budowę domu jednorodzinnego, w obrębie stanowiska nr 19 AZP 110-76/20 w Brzozowie. Obiekt ten został zewidencjonowany jako ślad osadnictwa z okresu rzymskiego, a także wczesnego i późnego średniowiecza. Nie zarejestrowano tutaj żadnych obiektów ani nawarstwień archeologicznych. Z warstwy humusu pozyskano jeden fragment pradziejowego naczynia ceramicznego (A. Okoniewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 19 w Brzozowie na działce nr ew. 32/6*, Brzozów 2015, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie).

Stanowiska znane z informacji jakie znaleźć można w literaturze lub w zbiorach archiwalnych placówek archeologicznych są to stanowiska odkryte podczas penetracji terenowych przeprowadzonych przed właściwą akcją Archeologicznego Zdjęcia Polski, czyli przede wszystkim w latach 50. – 60. XX w. Część z tych stanowisk nie została pozytywnie zweryfikowana podczas właściwej akcji AZP lub nie posiada dokładnej lokalizacji (odpowiednia adnotacja na ten temat widnieje w tabelce, w rubryce „Uwagi”). Bez dokładnej lokalizacji pozostaje z pewnością aż 12 stanowisk: Brzozów stan. 2, 4, 7-8 (l.p.: 2, 4, 7-8), Górki stan. 1 (l.p.: 22), Grabownica Starzeńska stan. 4-6 (l.p.: 44-46), Humniska stan. 1-2 (l.p.: 58-59), Przysietnica stan. 1 (l.p.: 81), Turze Pole stan. 1 (l.p.: 124).

V.2.7. Zasób muzealny

Stara Wieś - Muzeum Towarzystwa Jezusowego Prowincji Polski Południowej

Początki muzeum, a właściwie izby muzealnej przy kolegium jezuickim sięgają przełomu I. 60. i 70. XX w. i związane były z tragicznym wydarzeniem spalenia cudownego wizerunku. Gromadzono eksponaty związane ze starowiejskim zgromadzeniem oraz z działalnością misyjną Jezuitów. W I. 90. nastąpiła reorganizacja zbiorów i połączenie poszczególnych eksponatów w kolekcje tematyczne. Finałem tych działań były prace przeprowadzone w l. 2004-2006, kiedy to muzeum zostało gruntownie odnowione oraz na nowo zaaranżowano ekspozycję. Od tego czasu instytucja przyjęła nazwę – Muzeum Towarzystwa Jezusowego Prowincji Polski Południowej.

Zbiory muzealne gromadzone są w kilku blokach tematycznych, wg których są także eksponowane. Podstawowym zbiorem jest sztuka sakralna, w szczególności związana ze Starą Wsią oraz działalnością Jezuitów m.in: obrazy – w tym najstarsza kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej z 1613 r., rzeźby, liczne szaty i paramenty liturgiczne. Częściowo w tym dziale zawierają się przedmioty związane z postaciami zasłużonymi dla kościoła, głównie proveniencji jezuickiej (św. Franciszek de Hieronimo, św. kard. Robert Bellarmin, o. Piotr Skarga czy abp Ignacy Raczyński, którego nagrobek znajduje się na brzozowskim cmentarzu), ale także nie powiązane z zakonem (papież Jan Paweł II). Kolejnym blokiem tematycznym są eksponaty pochodzące z misji prowadzonych przez Jezuitów, a następnym zespół szopek bożonarodzeniowych.

Brzozów – Muzeum Regionalne im. A. Fastnachta w Brzozowie

Brzozowskie muzeum to instytucja o ponad 30. letniej tradycji, która powstała w 1980 r. Swoim działaniem obejmuje teren powiatu brzozowskiego, gromadząc, dokumentując udostępniając zabytki kultury materialnej tego regionu. Siedziba muzeum mieści się w części budynku ratusza, gdzie znajdują się sale wystawowe

przeznaczone na ekspozycje stałe, czasowe oraz zaplecze administracyjno-magazynowe. Ekspozycja stała zaaranżowana została w czterech pomieszczeniach i prezentuje m.in. wystroj pomieszczenia brzozowskiego mieszczaństwa, wyroby sztuki ludowej i miejscowego rzemiosła, dokumenty ikonograficzne dotyczące miasta i ważnych dla niego wydarzeń. Interesująca ekspozycja przedstawiona została jednak na niewielkiej przestrzeni, co powoduje pewien niedosyt u zwiedzającego biorąc także pod uwagę bogactwo i różnorodność ziemi brzozowskiej.

Ważną formą działalności muzeum jest działalność wystawiennicza – organizowanie wystaw czasowych poświęconych twórczości lokalnych, często młodych twórców.

Niemniej jednak najważniejszą dziedziną działalności Muzeum, która jest najbardziej zauważana poza lokalnym środowiskiem, jest działalność wydawnicza. Szereg publikacji historycznych opracowanych przez Muzeum weszło do kanonu literatury fachowej dotyczącej tego regionu Polski. Kontynuacją tych działań jest cykliczne organizowanie konferencji historycznych oraz publikacja materiałów po-konferencyjnych.

Oddziałem zamiejscowym brzozowieckiej instytucji jest Muzeum Pożarnictwa mieszczące się w Starej Wsi. Powstało ono w 1986 r. gromadząc głównie eksponaty ściśle związane z pożarnictwem – wozy strażackie, samochody, sprzęt gaśniczy (pompy, sikawki) oraz dokumenty związane z tą tematyką (m.in. odznaczenia, chorągwie). Z czasem zbiory wzbogaciły się o eksponaty o charakterze patriotycznym, a także dotyczącym życia codziennego wsi.

V.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

V.3.1. Zabytki nieruchome objęte prawnymi formami ochrony

Pomnik Historii

Uznanie za Pomnik Historii jest jedną z czterech ustawowo określonych form ochrony zabytków. Za Pomnik Historii uznaje się zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnym znaczeniu i wartości dla kultury. Rangę Pomnika Historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w drodze rozporządzenia, na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pomniki historii ustanawiane są od 1994 roku. Na terenie gminy Brzozów żaden zabytek nie został uznany za Pomnik Historii.

Park kulturowy

Park kulturowy jest to formą ochrony zabytków, wprowadzoną *Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.* Park kulturowy powołuje mocą uchwały rada gminy, po wcześniejszym zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Utworzenie parku kulturowego ma na celu ochronę krajobrazu kulturowego oraz zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (Art. 16. Ust. 1 i 16. Ust. 5).

Na terenie gminy Brzozów nie występuje ta forma ochrony – nie został utworzony żaden park kulturowy.

Rejestr zabytków

Rejestr zabytków zgodnie z *Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków (Art.8). Wpis do rejestru odbywa się na mocy decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, wydanej z

urzędu lub na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. W tym samym trybie do rejestru może być też wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru oraz nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku (Art. 9. ust.2).

Według stanu na dzień 30 czerwca 2017 r. na terenie gminy Brzozów znajdują się następujące obiekty i zespoły obiektów wpisane do rejestru zabytków (datowanie obiektów wg danych zawartych w decyzjach o wpisie do rejestru zabytków):

Brzozów

- zespół klasztorny misjonarzy, ul. Mickiewicza 25,
 - kościół, ob. par. pw. Przemienienia Pańskiego, nr rej.: A-156 z 18.07.1989 i z 30.09.2013
 - klasztor i kolegium, nr rej.: A-252 z 24.10.1991
 - dzwonnica i łącznik przy kolegium, nr rej.: A-1197 z 20.11.2013
- kopiec z pomnikiem Konfederatów Barskich, ul. Rzeszowska, nr rej.: A-30 z 25.10.2000
- ratusz, Rynek, nr rej.: A-54 z 28.01.1985
- budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, ul. Armii Krajowej 4, nr rej.: A-55 z 28.01.1985
- fasada domu, ul. Bielawskiego 1 / Mickiewicza 21, nr rej.: A-313 z 23.08.1994
- dom ze służbówką, ul. Mickiewicza 23, nr rej.: A-211 z 4.09.1990
- elewacja kamienicy, Rynek 2, nr rej.: A-318/94 z 26.07.1994

Górki

- kościół p.w. MB Wspomożenia Wiernych, nr rej.: A-606 z 22.05.1995

Grabownica Starzeńska

- zespół kościelny, nr rej.: A-172 z 2.01.2007:
 - kościół par. p.w. śś. Mikołaja i Józefa,
 - dzwonnica,
 - obelisk nagrobny,
 - cmentarz kościelny,
 - plebania „stara”,
 - szkoła par., ob. organistówka,
 - spichrz plebański (gumno),
- zespół dworski, nr rej.: A-237 z 19.11.1971:
 - dwór
 - ogród

Humniska

- kościół par. p.w. św. Stanisława Biskupa, nr rej.: A-42 z 5.07.1984
- plebania (nr 456), nr rej.: A-240 z 14.06.1991

Przysietnica

- kościół par. pw. św. Marcina, nr rej.: A-1124 z 21.03.2013

Stara Wieś

- zespół klasztorny jezuitów, nr rej.: 38-ZN z 19.10.1949 oraz A-38 z 11.09.1969:
 - kościół par. p.w. Wniebowzięcia NMP,
 - cmentarz kościelny,

- klasztor, ob. kolegium,
- stajnia (nie istnieje),
- spichrz (nie istnieje),
- pralnia,
- ogrodzenie z bramą i 4 kapliczkami,
- ogród
- dom zakonny ss. służebniczek NMP, nr rej.: A-603 z 12.07.1989

Zmiennica

- kościół par. p.w. św. Katarzyny (przeniesiony z Jasionowa), nr rej.: A-139 z 22.03.1989
- pozostałości zespołu dworskiego, nr rej.: A-777 z 1.10.1974:
 - spichrz
 - park

V.3.2. Zabytki ruchome objęte prawnymi formami ochrony

Zabytki ruchome na terenie gminy Brzozów objęte rejestrem zabytków Brzozów

Wyposażenie kolegiaty zostało wpisane do rejestru zabytków ruchomych trzema decyzjami:

- B-3 z dn. 04.07.1999 r. – obejmuje jeden obiekt - nastawę ołtarza głównego
- B-16 z dn. 23.03.2000 r. – obejmuje sześć obiektów (nastawy ołtarzy św. Anny i MB Różańcowej, chrzcielnica, tron biskupi, drzwi do zakrystii, bala-ski)
- B-117 z dn. 21.03.2005 r. – obejmująca 331 obiektów, z których część znajduje się w przykościelnym Muzeum Parafialnym
- B-632 z dn. 17.10.2013 r. - obejmuje polichromię ścienną kościoła
- B-784 z dn. 06.09.2016 r. - obejmuje ambonę, barokową część prospektu organowego oraz parapet chóru muzycznego.

Na terenie miasta do rejestru zabytków ruchomych zostały także wpisane:

- Pomnik Grunwaldzki, decyzja B-34 z dn. 22.08.2001 r.
- Nagrobek Ignacego Kędlarskiego na cmentarzu, decyzja B-356 z dn. 09.08.2010 r.

Grabownica Starzeńska

- Wyposażenie kościoła parafialnego, decyzja B-168, z dn. 20.12.2006 r.
- Zespół 14 nagrobków znajdujących się na cmentarzu parafialnym, decyzja B-420, z dn. 04.07.2011 r.

Humniska

- Wyposażenie kościoła parafialnego, decyzja B-243, z dn. 28.02.2008 r.

Przysietnica

- Wyposażenie kościoła parafialnego, decyzja B-4, z dn. 21.12.1994 r.

Stara Wieś

- Wyposażenie kościoła paulinów obecnie jezuitów, decyzja B-48, z dn. 14.12.2001 r.

V.4. Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków

Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków należy do obowiązków gminy. *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* stanowi, że wójt gminy prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy. Zgodnie z ustawowymi zaleceniami w gminnej ewidencji zabytków z terenu gminy Brzozów ujęte są:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków;
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków ;
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta gminy w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. (Art.22. p. 4 *Ustawy o ochronie zabytków...*)

Wpis zabytków nieruchomych do gminnej ewidencji zabytków jest podstawą do objęcia tych zabytków ochroną w mpzp. Ewidencja zabytków jest też podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami, a ustalenia tego programu uwzględnia się zarówno w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, jak i w mpzp. Gminna Ewidencja Zabytków została sporządzona przez gminę Brzozów w latach 2006 i 2007. Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków liczył 468 obiektów oraz dodatkowo 156 stanowisk archeologicznych. W wyniku zarządzenia Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 14/2013 zasób ten został ograniczony do 55 obiektów oraz 156 stanowisk archeologicznych. Ta nowa Gminna Ewidencja Zabytków dla gminy Brzozów została przyjęta zarządzeniem nr 147/2013 Burmistrza Brzozowa z dnia 7 października 2013 r.

Wykaz obiektów uwzględnionych w Gminnej Ewidencji Zabytków dołączony został do niniejszego *Programu* w formie załącznika (Aneks nr 1 i 2). W Aneksie nr 3 zawarto wykaz obiektów posiadających wartości zabytkowe, a nie ujętych w GEZ. Postuluje się zatem, w porozumieniu z WUOZ Delegatura w Krośnie, uzupełnienie GEZ o ujęte w Aneksie 3 obiekty zabytkowe.

VI. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

Mocne strony:

- zasób dziedzictwa kulturowego gminy - o znacznych wartościach zabytkowych oraz o cennych walorach krajobrazowych
- duże walory krajobrazu kulturowego gminy (układy przestrzenne i zabytki „wpisane” w cenne i atrakcyjne środowisko naturalne), krajobraz kulturowy z zachowanymi „świadkami” przemysłu naftowego
- ciekawy zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych,
- istnienie na terenie gminy kilku muzeów gromadzących interesujące i różnorodne zbiory (zabytki sztuki sakralnej, eksponaty z działalności misyjnej, zabytki kultury materialnej regionu, zabytki techniki związane z pożarnictwem)
- korzystne warunki rozwoju turystyki ze względu na zachowane dziedzictwo kulturowe i bardzo atrakcyjne tereny krajobrazowe, czyste środowisko, obszary chronionego krajobrazu, źródła wód mineralnych i przedwojenne tradycje uzdrowiskowe
- dobre skomunikowanie poprzez położenie na ruchliwej drodze prowadzącej na południe województwa (w Bieszczady), która dodatkowo jest w dobrym stanie technicznym zarówno od strony północnej - Domaradza jak i południowej - Sanoka
- istnienie na terenie gminy ponadlokalnego centrum kultu religijnego - sanktuarium w Starej Wsi – będącego celem pielgrzymek, ale także ruchu turystycznego
- działanie na terenie gminy aktywnych kapel ludowych i zespołów obrzędowych kultywujących dawne lokalne tradycje.
- poprawa układu komunikacyjnego miasta poprzez wybudowanie obwodnicy - zmniejszenie negatywnego oddziaływania ciężkiego ruchu kołowego na zabytki w centrum miasta, a jednocześnie unaocznienie atrakcyjnej panoramy miasta z dominantą architektoniczną w postaci kolegiaty
- systematyczna poprawa stanu zachowania zabytków głównie sakralnych, a w szczególności najważniejszych zabytków gminy - zespołu jezuickiego w Starej Wsi i zespołu kolegiaty w Brzozowie
- na tle innych gmin relatywnie dobry dostęp do najważniejszych zabytków sakralnych m.in. poprzez możliwość zwiedzenia ich wnętrza (Brzozów, Humniska, Stara Wieś)
- poprawa atrakcyjności centrum miasta poprzez remont ratusza i rewitalizację płyty rynku.

Słabe strony:

- niewystarczające uwzględnianie ochrony i zarządzania dziedzictwem w dokumentach strategicznych i programowych gminy
- brak miejscowych planów zagospodarowania, szczególnie ważnych ze względu na nową ekspozycję miasta od strony obwodnicy;
- brak aktualizacji Studium wartości kulturowych
- brak systemowego monitorowania stanu zachowania zasobu kulturowego gminy
- słaba promocja dziedzictwa kulturowego oraz walorów przyrodniczych i turystycznych gminy oraz mała aktywność w wykorzystaniu przez gminę dóbr kul-

tury i walorów naturalnych dla rozwoju turystyki; brak rozpoznawalnego lokalnego produktu turystycznego; mała skuteczność w przedmiocie ściągania kapitałów zewnętrznych, wynikająca z ograniczonych możliwości finansowych (własnych);

- zdegradowane przedpole miasta w najeździe północnym – m.in. tereny dawnego zespołu pałacu biskupiego
- niedostateczna obecność problematyki ochrony zabytków w powszechnej świadomości mieszkańców gminy
- istnienie nieużytkowanych albo niszczących obiektów zabytkowych stanowiących pozostałości zespołów dworsko-parkowych (spichlerz w Zmiennicy, dwór w Humniskach);
- brak wystarczających nakładów na ochronę zabytków i prace konserwatorskie przy obiektach zabytkowych oraz na kulturę;
- Gminna Ewidencja Zabytków nie obejmująca istotnych zabytków z terenu Gminy np. kapliczek, budynków użyteczności publicznej cmentarza wojennego w Górkach;

Szanse – czynniki pozytywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- dopełnienie dotychczasowej ochrony zabytków ochroną obszarową poprzez odpowiednie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego
- realizacja w praktyce ustaleń dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego i środowiska naturalnego zawartych w programach, strategiach, dokumentach planistycznych (wykonanie prac remontowo-konserwatorskich budynku Sokoła w Brzozowie, oraz budynku Miejskiej Biblioteki Publicznej);
- możliwości wzrostu finansowania prac remontowo-konserwatorskich zabytków ze środków finansowych pochodzących z różnych źródeł: państwowe, samorządowe, prywatne, wyznaniowe, środki UE i in.
- szanse rozwoju turystyki kulturowej w oparciu o istniejący zasób dziedzictwa, krajobrazu kulturowego i naturalnego
- wykorzystanie dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego) jako czynnika rozwoju społeczno-gospodarczego
- rozwój inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego
- podejmowanie działań związanych z ochroną dziedzictwa przy szerokim udziale interesariuszy (m.in. prowadzenie dyskusji publicznych i konsultacji społecznych dotyczących potrzeby ochrony przestrzeni historycznych w ramach mpzp)
- wzrost świadomości roli i znaczenia dziedzictwa wśród społeczności lokalnej poprzez realizację odpowiednich działań edukacyjnych i popularyzatorskich
- tworzenie nowych miejsc pracy w sferach związanych z dziedzictwem kulturowym, m.in. rozwój turystyki kulturowej
- wzrost świadomości wartości dziedzictwa kulturowego jako czynnika rozwoju (przede wszystkim jako produktu turystycznego)
- rosnące zainteresowanie tradycyjnymi produktami lokalnymi i kulturą lokalną
- urządzanie miejsc wypoczynkowych, obszaru podworskiego w Zmiennicy, centrum wypoczynkowego oo. Jezuitów w kompleksie leśnym w Starej Wsi oraz dawnej willi biskupiej w kompleksie leśnym na granicy Przysietnicy i Brzozowa tworząc funkcjonalny kompleks zdrojowo-wypoczynkowy;

- możliwość rozwoju turystyki, m.in. dzięki uczestnictwie gminy w Związku Gmin Brzozowskich;
- sukcesywne uzupełnianie GEZ o obiekty o dużych wartościach zabytkowych
- znaczny potencjał turystyczny w postaci cennego zabytkowego zasobu Gminy, a także bliskie położenie dwóch kościołów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO - jedynych tego rodzaju na terenie województwa, dla których Brzozów jako najbliższe miasto jest najlepszym zapleczem organizacyjno-turystycznym,
- różnicowanie terenu oraz jego walory krajobrazowe, a także kameralność miasta o zapleczu noclegowo-gastronomicznym może być szansą na rozwój turystyki rowerowej;
- zwiększanie atrakcyjności zabytkowego dziedzictwa poprzez systematyczne remonty oraz zwiększenie ich dostępności;
- uwzględnianie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego w strategicznych programach gminy;

Zagrożenia – czynniki negatywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- niewystarczające wykorzystywanie form ochrony obszarowej (mpzp) w najcenniejszych historycznych jednostkach przestrzennych
- niekontrolowany rozwój inwestycyjny na obszarach wsi, ingerujący w historyczne układy ruralistyczne
- tendencje do wypierania tradycyjnego drewnianego budownictwa ludowego przez zabudowę współczesną
- niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony, konserwacji i rewaloryzacji zabytków
- brak długofalowego programu finansowania prac obejmujących konserwację i restaurację zabytków
- pogarszający się stan techniczny tkanki zabytkowej spowodowany brakiem użytkowników
- wywoływanie konfliktów między wartościami dziedzictwa kulturowego a współczesnymi procesami rozwojowymi
- niedostateczna świadomość społeczna w postrzeganiu wartości zasobu kulturowego oraz jego potencjału
- niedostateczne finansowanie działalności w zakresie ochrony środowiska kulturowego
- niedocenianie potencjału i znaczenia dziedzictwa dla zrównoważonego rozwoju gminy
- brak możliwości skutecznego egzekwowania prawa
- zanikanie tradycyjnej sztuki budowlanej i form budowlanych oraz stosowania tradycyjnych materiałów
- brak skutecznej ochrony krajobrazu kulturowego – nieprzestrzeganie zapisów ochrony w granicach stref ochrony konserwatorskiej ustalonych w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy;
- istniejąca obwodnica wyprowadza z miasta potencjalnego turystę będącego w drodze do Sanoka/Bieszczad
- sąsiedztwo konkurencyjnych ośrodków miejskich Krosna i Sanoka
- niedostateczne rozpoznanie zabytkowego zasobu w ostatnio powstających dokumentach programowych Gminy oraz niedostateczne wyartykułowanie potrzeby jego rewitalizacji

VII. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

Wymienione w tym rozdziale zadania są działaniami, których realizacja przewidziana jest na okres wieloletni. Możliwość ich realizacji zależy od możliwości i środków wygospodarowanych przez gminę.

Biorąc pod uwagę, że niewiele spośród wskazanych w poprzednim *Programie...* zadań zostało zrealizowanych oraz że wiele z nich jest jak najbardziej zasadnych uważa się, że większość tych zadań należy powtórzyć w obecnym opracowaniu.

VII.1. Priorytet: Ochrona dziedzictwa kulturowego, układu urbanistycznego, układów ruralistycznych na obszarze gminy

VII.1.1. Uwzględnianie zaleceń odnoszących się do wyznaczonych w ww. *Studium uwarunkowań* stref ochrony konserwatorskiej oraz wskazanych zasad ochrony przy opracowywaniu miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Szczególną uwagę należy zwrócić na zaktualizowanie (w oparciu o nowe *Studium wartości kulturowych*) i uzupełnienie *Studium uwarunkowań*:

VII.1.2. W miarę możliwości dążenie do opracowanie MPZP dla obszarów, które takich planów nie posiadają. W pierwszej kolejności dla terenów o stosunkowo dużej liczbie obiektów zabytkowymi lub istotnych dla ochrony dziedzictwa kulturowego ze względu na sąsiedztwo ważnych części historycznych układów przestrzennych. Zaleca się wprowadzenie w stosunku do wszystkich zabytkowych obiektów precyzyjnych, zindywidualizowanych zapisów, uwzględniających specyfikę ich bryły, form architektonicznych i kontekstu przestrzennego.

VII.1.3. Uwzględnianie w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy dziedzictwa kulturowego, a w szczególności:

- obiektów zabytkowych - zarówno wpisanych do rejestru zabytków jak i wszystkich obiektów zabytkowych ujętych w zaktualizowanej Gminnej Ewidencji Zabytków,
- zapisów dotyczących ochrony zabytków zawartych w niniejszym Programie Opieki nad Zabytkami gminy Brzozów

VII.1.4. Uwzględnianie w planowaniu przestrzennym i działalności inwestycyjnej na terenie gminy zasad ochrony historycznych układów planistycznych oraz zasad ochrony krajobrazu kulturowego, w tym w szczególności dążenie do zachowania w niezmienionej formie historycznych panoram, osi widokowych, form terenu, zabytkowych kompozycji zieleni, cmentarzy itp.

VII.1.5. Nawiązywanie w nowych realizacjach do lokalnych tradycji kształtowania zabudowy i stosowanych materiałów – poszanowanie i kultywowanie we współczesnych realizacjach lokalnych tradycji budowlanych.

VII.1.6. W dalszej perspektywie w historycznym centrum miasta należy dążyć do wymiany istniejącej dysharmonizującej zabudowy, (m.in. istniejące pawilony, bloki) na nową dostosowaną gabarytami, bryłą i jakością architektury.

VII.2. Priorytet: Opieka nad zabytkami nieruchomymi, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów obiektów charakterystycznych dla gminy

VII.2.1. Dążenie do przeprowadzenia prac remontowych przy obiektach zabytkowych stanowiących własność władz samorządowych zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi. W pierwszej kolejności należy wykonać prace remontowe i konserwatorskie przy obiektach znajdujących się w złym stanie oraz obiektów prezentujących znaczne wartości zabytkowe i walory architektoniczne. Należą do nich następujące obiekty:

- park dworski w Zmiennicy – wykonanie prac rewaloryzacyjnych w oparciu o wcześniejsze rozpoznanie naukowo-historyczne, koncepcję i projekt
- budynek „Sokoła” w Brzozowie
- budynek biblioteki w Brzozowie (proponowany do ujęcia w GEZ)

VII.2.2. Podjęcie działań mających na celu objęcie ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków obiektów zabytkowych o znaczących dla regionu wartościach historycznych, artystycznych i naukowych.

Proponuje się uwzględnienie w ww. działaniach następujących obiektów:

- Brzozów, kamienica ul. Kościuszki nr 21
- kapliczka przy ul. Kościuszki 21 w Brzozowie
- Brzozów, willa ul. Kopernika nr 2
- Brzozów, Szkoła żeńska, ob. Prokuratura Rejonowa
- Grabownica Starzeńska, drewniana willa dyrektora kopalni
- Przysietnica, willa biskupów przemyskich
- Kaplica jezuitów w Starej Wsi na cmentarzu rzym.-kat.
- Kaplica w zespole wypoczynkowym willi jezuitów w Starej Wsi

VII.2.3. Działania władz samorządowych związane z wpisaniem do rejestru zabytków ważnych dla dziedzictwa kulturowego gminy obiektów powinny polegać na:

- a) zebraniu stosownej dokumentacji, opracowaniu karty ewidencyjnej obiektu i złożeniu wniosku do WKZ (osobno dla każdego obiektu; sukcesywnie, poczynając od obiektów najbardziej zagrożonych z uwagi na stan zachowania lub zamierzenia inwestycyjne) – w przypadku obiektów stanowiących własność gminy;
- b) prowadzeniu działań zachęcających właścicieli do występowania do WKZ o dokonanie wpisu do rejestru zabytków w przypadku obiektów znajdujących się w posiadaniu podmiotów innym niż gmina (w tym osób prywatnych);
- c) w obu ww. przypadkach gmina może również we własnym zakresie objąć ochroną wytypowane obiekty, wprowadzając precyzyjne, szczegółowe zapisy w mpzp zgodnie z wytycznymi WUOZ Delegatura w Krośnie.

VII.2.4. Wspieranie działań zmierzających do powstrzymania procesu niszczenia oraz działań ratunkowych w stosunku do obiektów zabytkowych o dużych walorach architektonicznych lub historycznych, nie będących własnością gminy, nieużytkowanych bądź znajdujących się w złym stanie technicznym, np.:

- Brzozów - dzwonnica

- Humniska – dwór, stajnia i pozostałości parku
- Grabownica Starzeńska – z. kościelny – kontynuacja prac (m.in. stara plebania)

VII.2.5. W przypadku włączenia do GEZ wymienionych w Aneksie 3 obiektów należy zadbać o zachowanie w nieprzekształconej formie:

- willi i zabytkowych murowanych domów (będących świadectwem rozwoju miasta od końca XIX w. oraz w okresie dwudziestolecia międzywojennego) zlokalizowanych przede wszystkim przy ulicach: Armii Krajowej, Moniuszki, Pańki.

Ochrona winna dotyczyć zachowania formy (w szczególności dachów), bryły, wystroju elewacji, detalu, stolarki okiennej i drzwiowej zarówno obiektów wpisanych do rejestru zabytków, jak i do gminnej ewidencji zabytków.

VII.2.6. W trakcie remontów brzozowskich kamienic należy zadbać o zachowanie oryginalnych, często dekoracyjnie opracowanych metalowych balustrad balkonów

VII.2.7. W trakcie prac remontowych zabytkowych obiektów zadbać należy o zachowanie zabytkowej stolarki okiennej i drzwiowej, a w przypadku konieczności jej wymiany na nową dokonywać jej rekonstrukcji. Nie należy stosować stolarki o zmienionych podziałach, profilach, materiale (wymiana stolarki drewnianej na plastikową).

VII.2.8. Przestrzeganie podstawowych wymogów estetyki w stosunku do zabytkowych obiektów i zespołów obiektów ze szczególnym uwzględnieniem zasad konserwatorskich dotyczących umieszczania reklam, kolorystyki elewacji oraz poprzez działania niskonakładowe jak: bieżąca konserwacja, uporządkowanie obejścia, urządzenie zieleni, wymiana nieestetycznych współczesnych ogrodzeń.

VII.2.9. Wspieranie prac konserwatorskich zabytkowych kapliczek kubaturowych. Zwracanie uwagi w trakcie wykonywania remontów zabytkowych kapliczek na zachowanie lub przywracanie ich pierwotnej, tradycyjnej bryły, formy, stylu, materiałów, pokrycia dachowego, wystroju i detalu architektonicznego itp. – pomocne mogą być fotografie archiwalne ze zbiorów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków - Delegatury w Krośnie.

VII.2.10. Zamieszczenie na stronie internetowej gminy Brzozów aktualnych informacji dla właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych na temat możliwości pozyskania środków finansowych z zakresu ochrony zabytków (m.in. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, [Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków](#), [Urząd Marszałkowski](#), Fundusz Kościelny, NFOŚiGW) na zabezpieczenie i remont tych obiektów.

VII.2.11. Egzekwowanie kanonu zasad i zakresu dopuszczalnych działań przy prowadzeniu wszelkich prac remontowych i budowlanych przy obiektach zabytkowych:

- a) wpisanych do rejestru zabytków;
- b) znajdujących się w GEZ;

w tym m.in.: wymóg uzgadniania remontów i ewentualnych zmian z WKZ, poszanowanie dla wszelkiej substancji zabytkowej obiektu, stosowania metod odwracalnych, stosowania materiałów naturalnych względnie identycznych z zastosowanymi pier-

wotnie (zwłaszcza w odniesieniu do cokołów, ścian zewnętrznych, detalu architektonicznego, pokryć dachowych, elementów dekoracyjnych na zewnątrz i wewnątrz budynku), zachowania pierwotnych (lub zbliżonych do pierwotnych) gabarytów i bryły, zachowanie (lub powrót do) historycznego, bezpośredniego otoczenia budynku.

VII.2.12. Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków:

- GEZ po uzgodnieniu z WUOZ Delegatura w Krośnie należy uzupełnić o karty obiektów wskazanych w Aneksie nr 3 załączonym do niniejszego *Programu*
- Prowadzenie monitoringu dotyczącego stanu zachowania obiektów zabytkowych, prowadzonych prac remontowych i konserwatorskich oraz bieżące wprowadzanie danych do komputerowej bazy GEZ;
- naniesienie obiektów znajdujących się w GEZ na mapy internetowego systemu informacji przestrzennej Gminy Brzozów

VII.2.13. Rozważenie możliwości utworzenia Gminnego Funduszu Odnowy Zabytków, który dofinansowywałby prace konserwatorskie podejmowane przy obiektach zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków nie będących własnością gminy. Sugeruje się dofinansowywanie (refundowanie) kosztów tylko tych prac, które zyskają akceptację WUOZ Delegatura w Krośnie.

VII.2.14. Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami m.in. poprzez pozyskiwanie środków zewnętrznych na działania konserwatorsko-remontowe przy obiektach zabytkowych.

VII.3. Priorytet: Opieka nad zabytkami ruchomymi.

VII.3.1. Podjęcie działań zmierzających do objęcia ochroną polegającą na wpisie do rejestru zabytków ruchomych:

- najcenniejszych nagrobków znajdujących się na cmentarzach w Brzozowie i Humniskach,
- Pomnika Grunwaldzkiego w Grabownicy Starzeńskiej
- Kapliczki św. Jana Nepomucena w Starej Wsi,
- Kapliczki NMP na kolumnie w zespole jezuickim w Starej Wsi

VII.3.2. Przeprowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach ruchomych. W pierwszej kolejności należy podjąć pilne prace konserwatorskie na cmentarzu komunalnym w Brzozowie – zniszczone zabytkowe nagrobki. Prace należy wykonać w konsultacji z WUOZ Delegatura w Krośnie.

VII.3.3. Należy dążyć do wykonania remontu pomnika Konfederatów Barskich oraz zadbania o uporządkowanie jego otoczenia.

VII.3.4. Wspieranie prac konserwatorskich przy wystroju i wyposażeniu świątyn w miarę potrzeb i możliwości.

VII.3.5. Wspieranie prac konserwatorskich przy zabytkowych kapliczkach. Podobnie jak w przypadku kapliczek kubaturowych zwracanie uwagi w trakcie wykonywania remontów zabytkowych kapliczek na zachowanie lub przywracanie ich pierwotnej,

tradycyjnej bryły, formy, stylu, materiałów, pokrycia dachowego, wystroju i detalu architektonicznego itp. – pomocne mogą być fotografie archiwalne ze zbiorów Urzędu Ochrony Zabytków - Delegatury w Krośnie.

VII.3.6. Podjęcie działań w zakresie ochrony zabytkowego wyposażenia kapliczek drogą wymiany oryginałów na kopie (umieszczanie oryginałów jako depozyty w zbiorach publicznych - np. zbiorach Muzeum Regionalnego w Brzozowie) dotyczy to zwłaszcza następujących obiektów: - figura św. Jana Nepomucena w kapliczce w Starej Wsi, figura św. Bartłomieja w Górkach.

VII.4. Priorytet: Opieka nad zabytkami archeologicznymi.

VII.4.1. Wspieranie badań i zapobieganie niszczeniu stanowisk archeologicznych.

Na terenie gminy Brzozów zewidencjonowanych jest 156 stanowisk archeologicznych. W związku z działalnością inwestycyjną oraz intensywną uprawą gruntów każde z tych stanowisk narażone jest na potencjalne zniszczenie. Jednak ze względu na różny stopień zagrożeń i wartość poznawczą stanowisk należałoby je rozróżnić i odpowiednio z nimi postępować. W przypadku pojedynczych śladów osadnictwa, w momencie prowadzenia w ich rejonie jakichkolwiek prac ziemnych, należy zapewnić nadzór archeologiczny nad tymi pracami. W przypadku stanowisk rozległych, z bardzo licznym materiałem powierzchniowym (co świadczy o postępującej jego degradacji) służba konserwatorska, powinna wpisywać je do rejestru zabytków. W przypadku stanowisk zagrożonych czynnikami naturalnymi (erozja, głęboka orka) należy typować je w pierwszej kolejności do badań wykopaliskowych. Szczególną jednak ochronę konserwatorską należy zastosować do stanowisk narażonych na zniszczenie przez inwestycyjną działalność człowieka. W tych przypadkach, już na etapie wykonywania projektów, odpowiednie służby i inwestorzy powinni zwrócić się do WKZ o wydanie opinii. WKZ może nakazać zmianę lokalizacji, wcześniejsze przeprowadzenie badań wykopaliskowych lub tylko nadzór archeologiczny w trakcie trwania prac ziemnych. Podkreślić należy, że koszty tych badań pokrywają poszczególni inwestorzy.

Na szczególną uwagę zasługują stanowiska charakteryzujące się dużą oceną wartości poznawczej. Należą do nich przede wszystkim stanowiska na terenie następujących miejscowości: Brzozów stan. 19 (l.p.: 19), Górkę stan. 6 (l.p.: 26), Grabownica Starzeńska stan. 8 (l.p.: 47), Humniska stan. 4, 9-11 (l.p.: 60, 65-67), Przysietnica stan. 3 (l.p.: 82) oraz Turze Pole stan. 7 (l.p.: 129). W przypadku prowadzenia prac ziemnych na ich obszarze lub w ich okolicy należy bezwzględnie przeprowadzić przedinwestycyjne badania wykopaliskowe.

Należy podkreślić, iż wśród stanowisk archeologicznych, jakie zarejestrowane zostały na obszarze gminy Brzozów ani jedno nie zostało wpisane do rejestru zabytków. Stanowiska, które dotychczas nie zostały wpisane do rejestru zabytków a ze względu na szczególną wartość poznawczą powinny się tam znaleźć to: Brzozów stan. 19 (l.p.: 19), Górkę stan. 6 (l.p.: 26), Grabownica Starzeńska stan. 8 (l.p.: 47), Humniska stan. 4, 9-11 (l.p.: 60, 65-67), Przysietnica stan. 3 (l.p.: 82) oraz Turze Pole stan. 7 (l.p.: 129).

VII.4.2. Opracowanie Studium wartości kulturowych miasta i gminy uwzględniającego problematykę ochrony dziedzictwa archeologicznego

VII.4.3. Ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez odpowiednie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

W uchwalanych miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego powinny znaleźć się zapisy informujące właścicieli terenów, na których znajdują się stanowiska archeologiczne i przyszłych inwestorów o obowiązkach wynikających z ustawowej ochrony zabytków archeologicznych oraz konieczności uzyskania zezwoleń na przeprowadzenie prac w strefie obserwacji archeologicznej i w rejonie oznaczonych stanowisk archeologicznych.

W razie potwierdzenia w wyniku badań archeologicznych w miejscu prowadzonej inwestycji cennych obiektów archeologicznych, może zaistnieć konieczność przemianowania tej strefy w części lub w całości w strefę ścisłej ochrony reliktywów archeologicznych, co może w konsekwencji pociągnąć za sobą na części tego obszaru zakaz wszelkiej działalności budowlanej. Biorąc powyższe pod uwagę proponuje się minimum inwestowania na tym terenie. Z tego też względu postuluje się nadzór archeologiczny wszelkich prac ziemnych prowadzonych na takich obszarach a o planowanych tego typu działaniach należy powiadomić Urząd Ochrony Zabytków, Delegatura w Krośnie.

VII.4.4. Dbłość o zapewnienie ścisłego nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego. Ścisłą obserwację archeologiczną, połączoną z zakazem działalności budowlanej (nie dotyczy to rewaloryzacji zabytkowych reliktywów) należy odnieść przede wszystkim do:

- zespołu staromiejskiego w Brzozowie stan. 21 (l.p.: 21), gdzie podczas nadzorów na Rynku miasta zarejestrowano relikty murów a także ruchome materiały zabytkowe;
- domniemanego kurhanu w Brzozowie stan. 3 (l.p.: 3), dopóki nie wykonane zostaną tam weryfikacyjne badania wykopaliskowe, które z całą pewnością wykluczą lub potwierdzą sepulkralny charakter tego miejsca;
- obszaru stan. 6 w Zmiennicy (l.p.: 142), dopóki nie wykonane zostaną tam badania wykopaliskowe, które z całą pewnością zweryfikują chronologię oraz funkcję odkrytych kopców;
- terenu obejmującego relikty zespołu pałacowego w miejscowości Grabownica Starzeńska;
- terenu obejmującego zespół dworski w miejscowości Humniska;
- terenu obejmującego relikty dawnego dworu wraz ze spichlerzem w miejscowości Zmiennica;

Prace ziemne na wszystkich wymienionych wyżej obszarach powinny być prowadzone bezwzględnie pod nadzorem archeologicznym. W razie odkrycia reliktywów starszego osadnictwa prace ziemne powinny zostać bezzwłocznie przerwane a teren należy poddać gruntownym badaniom archeologicznym. Wynik tych badań zadecyduje o dalszych możliwościach inwestycyjnych tego terenu. Tego rodzaju ochrona z pewnością przyczyni się do powiększenia bazy źródłowej, a co za tym idzie stanu wiedzy na temat historycznego rozwoju gminy. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że niepowtarzalną okazją do badań archeologicznych są każde prace związane z modernizacją czy przebudową (budowa domów, małych żwirowni, prace melioracyjne, a szczególnie wielkie inwestycje – drogi, zbiorniki wodne i budowa zakładów przemysłowych).

Ze względu na niewątpliwą obecność starszego osadnictwa postuluje się ścisły nadzór archeologiczno-konserwatorski również następujących obszarów: miejscowości: Brzozów, Górki, Grabownica Starzeńska, Humniska, Przysietnica, Stara Wieś, Turze Pole oraz Zmiennica (czyli *de facto* całej gminy Brzozów) w miejscach gdzie znajdują się wyraźne skupienia stanowisk.

VII.4.5. Konsekwentne egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach stanowisk archeologicznych objętych ochroną, określoną w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

VII.4.6. Walka z przeprowadzaniem inwestycji na terenie stanowisk archeologicznych bez nadzoru konserwatorskiego.

VII.4.7. Pozyskiwanie funduszy ze źródeł zewnętrznych (np. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków) i dofinansowywanie badań wykopaliskowych najcenniejszych stanowisk archeologicznych.

VII.4.8. Prowadzenie na bieżąco monitoringu a także weryfikacji stanowisk archeologicznych uwzględnionych w gminnej ewidencji zabytków.

VII.4.9. Udostępnianie danych o archeologicznych zabytkach gminy na stronie internetowej gminy wraz z mapkami oraz podstawowymi informacjami dla inwestorów planujących inwestycję na obszarach stanowisk archeologicznych;

Podkreślić należy, że cały obszar gminy Brzozów powinien być regularnie penetrowany w ramach archeologicznych akcji weryfikacyjnych. Celem takich działań będzie jak najlepsza kontrola i monitorowanie stanu zachowania poszczególnych stanowisk, jak również rozpoznanie zagrożeń, aby można było podjąć prace w celu ich jak najszybszej ochrony konserwatorskiej.

VII.5. Priorytet: Opieka nad zasobem muzealnym

VII.5.1. Wspierać i rozwijać należy funkcje oświatowe Muzeum Regionalnego, a w szczególności w zakresie prowadzenia pogadanek, lekcji muzealnych i prelekcji w szkołach o tematyce związanej z historią, walorami krajoznawczo-turystycznymi i kulturą ludową, obrzędami regionu brzozowskiego i Brzozowa, promocje poetyckie, konkursy, koncerty, widowiska obrzędowe i inne imprezy muzealne.

VII.5.2. Wspieranie finansowe pozyskiwania zbiorów odnoszących się do dziedzictwa kulturowego regionu

VII.5.3. Uaktualnienie i rozbudowa strony internetowej Muzeum jako współczesnej platformy informacyjno-komunikacyjnej tej jednostki kultury.

VII.5.4. Wprowadzenie czytelnej identyfikacji przestrzennej dla Muzeum oraz jego oddziału w Starej Wsi.

VII.5.5. Dążenie do nawiązania współpracy z parafią w Brzozowie mającą na celu udostępnienie zwiedzającym bogatych zbiorów sztuki sakralnej znajdujących się w gestii parafii.

VII.6. Priorytet: Rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach.

VII.6.1. Prowadzenie stałego monitoringu i weryfikacja obiektów uwzględnionych w GEZ, najlepiej w oparciu o komputerową bazę danych.

VII.6.2. Szczegółowe rozpoznanie i ewentualne wykorzystanie jako atrakcji turystycznej naftowego dziedzictwa regionu.

VII.6.3. Zorganizowanie konkursu na prace o charakterze naukowym, skierowanego do młodej kadry naukowej, dotyczącego obiektów zabytkowych – ważnych dla dziedzictwa kulturowego gminy.

VII.6.4. Używanie i stosowanie historycznych nazw miejscowych – przysiółków, historycznych nazw itp., inicjowanie nowego nazewnictwa lub zmian w istniejącym nazewnictwie promujących lokalną historię i lokalne tradycje.

VII.7. Priorytet: Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego – rozwój turystyki, działania edukacyjne, promocyjne itp.

VII.7.1. Zintegrowanie działań promocyjnych władz miasta w zakresie turystyki z działaniami władz powiatu, np. poprzez stworzenie szlaków atrakcji turystycznych miasta i powiatu, w których miasto byłoby jednym z punktów na szlaku, a równocześnie zostało wykreowane jako centrum noclegowo-wypadowe.

VII.7.2. Tworzenie wspólnej oferty turystycznej gminy i regionu wykorzystującej walory krajobrazowe i kulturowe (m.in. współpraca w tym zakresie z Urzędem Marszałkowskim Województwa Podkarpackiego i Podkarpacką Regionalną Organizacją Turystyczną) - zintegrowanie działań promocyjnych samorządu gminy w zakresie turystyki z działaniami samorządu wojewódzkiego, samorządów gmin ościennych oraz powiatu jako naturalnych partnerów.

VII.7.3. Opracowanie szczegółowej mapy turystycznej gminy z dokładnym oznaczeniem i opisaniem najważniejszych zabytków, tras turystycznych oraz umieszczenie jej na stronie internetowej gminy.

VII.7.4. Dokonanie wyboru najciekawszych obiektów i miejsc w mieście i gminie, opracowanie na ich bazie specjalnego szlaku dziedzictwa, oznakowanie go, opisanie poszczególnych jego elementów na towarzyszących im estetycznych, zunifikowanych w ramach szlaku tabliczkach informacyjnych, wydanie popularyzującego szlak folderu lub przewodnika, np.

- szlak o charakterze miejskiej trasy po najcenniejszych zabytkach,
- szlak obiektów związanych z przemysłem naftowym lub przystąpienie do istniejącego Szlaku Naftowego
- szlak zespołów dworsko-parkowych (we współpracy z ościennymi gminami)

VII.7.5. Wspieranie inicjatyw zmierzających do upowszechniania wiedzy o dziedzic-

twie kulturowym gminy np. w postaci publikacji przewodnikowych, popularnonaukowych i albumowych.

VII.7.6. Wspieranie rozwoju produktów i ofert dla rozwoju turystyki kulinarnej opartej na tradycjach gminy

VII.7.7. Publikowanie opracowań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na oficjalnej stronie internetowej Urzędu Miejskiego w Brzozowie oraz w miesięczniku Wiadomości Brzozowskie

VII.7.8. Aktywne włączanie się miasta i prowadzonych przezeń instytucji kultury w coroczne obchody Europejskich Dni Dziedzictwa, pozwalające na szerokie propagowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego i zapewniające organizowanym imprezom reklamę na terenie całego województwa za pośrednictwem plakatów z programem obchodów oraz regionalnych mediów.

VII.7.9. Wspieranie działań w zakresie popularyzacji akcentującej walory kulturowe i przyrodnicze turystyki pieszej i rowerowej na terenie samego miasta i gminy oraz rozwijanie towarzyszącej im infrastruktury (ścieżki rowerowe, sezonowe wypożyczalnie sprzętu, punkty widokowe, tablice informacyjne itp.);

VII.7.10. Wspieranie lokalnych inicjatyw zmierzających do udokumentowania, zachowania, kultywowania wartości niematerialnych (pieśni, podania, legendy, tradycje związane z ważnymi wydarzeniami rodzinnymi jak śluby czy pogrzeby, tradycje związane ze świętami, potrawy regionalne, nazwy miejscowe).

VII.7.11. Upowszechnienie i wprowadzenie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej (m.in. konkursy wiedzy o historii i zabytkach z terenu gminy, adopcja zabytków).

VII.7.12. We współpracy z administratorami parafii aktywizacja osób bezrobotnych jako opiekunów zabytków/przewodników po konkretnych świątyniach.

VII.7.13. Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego gminy dla zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego. Tworzenie miejsc pracy związanych z dziedzictwem kulturowym

- Wsparcie i pomoc formalno-prawna dla podejmujących działalność gospodarczą w obszarach szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego (jego ochrony, promocji, rozwoju turystyki kulturowej).
- Wspieranie sektora małych przedsiębiorstw zajmujących się tradycyjnym rzemiosłem, kulinariami, wyrobami pamiątkarskimi nawiązującymi do lokalnej historii i tradycji etc. oraz działalności Kół Gospodyń Wiejskich.
- Efektywne wykorzystanie funduszy unijnych w obszarze szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego i środowiska naturalnego.
- Tworzenie mechanizmów włączających dziedzictwo kulturowe w obieg gospodarczy: przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury.

VII.8. Zadania Programu do realizacji w latach 2017-2020

Kierunek działań: Prowadzenie Gminnej Ewidencji Zabytków

- 1.1 Bieżąca aktualizacja i weryfikacja Gminnej Ewidencji Zabytków w formie papierowej oraz elektronicznej.
- 1.2 Podjęcie działań w celu ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków obiektów wskazanych w aneksie Nr. 3 do niniejszego Programu.

Kierunek działań: Uwzględnienie ochrony obiektów zabytkowych w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i kontrola ich realizacji

- 2.1 Podejmowanie działań mających na celu uporządkowanie ładu przestrzennego poprzez dążenie m.in.: do opracowania Miejscowych Planów Zagospodarowania Przestrzennego dla obszarów, które takich planów nie posiadają uwzględniających założenia niniejszego Programu.
- 2.2 Przestrzeganie nakazów oraz zakazów obowiązujących w strefach ochrony konserwatorskiej.

Kierunek działań: Ochrona i odnowa obiektów zabytkowych

- 3.1. Prowadzenie monitoringu stanu zachowania obiektów zabytkowych w tym prowadzonych prac remontowo – konserwatorskich wraz z uwzględnieniem w kartach GEZ.
- 3.2. Wykonanie niezbędnych badań i prac, w tym konserwatorskich w odniesieniu do obiektów zabytkowych, w tym w szczególności wykonanie niezbędnych prac konserwatorskich w obiektach sakralnych zlokalizowanych na terenie gminy Brzozów.
- 3.3. Pozyskanie oraz zabezpieczenie środków finansowych w budżecie gminy Brzozów w szczególności na realizację przedsięwzięć wskazanych w pkt. 3.2.
- 3.4. Podjęcie działań w celu objęcia ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków obiektów wskazanych w rozdz. VII /VII 2.2, VII. 3.1./ Programu.
- 3.5. Podjęcie działań w celu wykonania niezbędnych prac konserwatorskich zabytkowych kapliczek kubaturowych.

Kierunek działań: Promocja i popularyzacja dziedzictwa kulturowego

- 4.1 Przegląd istniejącego systemu oznakowania zabytków na terenie Gminy Brzozów.
- 4.2 Uzupełnienie oznakowania zabytków na terenie gminy: tablice, plansze, mapy.
- 4.3 Prowadzenie i aktualizacja zakładki zabytki na stronie internetowej Gminy wraz z opracowaniem interaktywnej mapy Gminy Brzozów z oznaczeniem najważniejszych obiektów zabytkowych.

Kierunek działań: Edukacja w zakresie ochrony dóbr kultury

- 5.1 Włączenie tematyki ochrony dóbr kultury do zajęć szkolnych w placówkach oświatowych prowadzonych przez Gminę poprzez coroczne prelekcje przeprowadzone przez Muzeum Regionalne im. Adama Fastnachta w Brzozowie.
- 5.2 Informowanie właścicieli prywatnych o możliwościach pozyskania środków finansowych na odnowę zabytków /strona internetowa Gminy - zakładka zabytki/.

Kierunek działań: Wspieranie aktywności lokalnej mającej na celu poszanowanie dziedzictwa kulturowego

- 6.1 Propagowanie działania społecznej opieki nad zabytkami,
- 6.2 Gromadzenie materiałów archiwalnych (zdjęcia, mapy, publikacje itp.) dotyczących dziedzictwa kulturowego Gminy Brzozów.
- 6.3 Wspieranie rozwoju agroturystyki, bazy noclegowej, gastronomicznej oraz sportowej i rekreacyjnej przyczyniającej się do zainteresowania potencjalnego turysty dziedzictwem kulturowym Gminy Brzozów.

VIII. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI I ZASADY OCENY REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY BRZOSÓW

Instrumentami wdrażania *Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami gminy Brzozów* dysponują wszystkie podmioty zobowiązane do działań zapisanych w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.

Władze samorządowe mają do dyspozycji liczne instrumenty bezpośredniego i pośredniego oddziaływania, w tym:

- finansowe wspieranie określonych przedsięwzięć – możliwość ujmowania w rocznych budżetach środków finansowych na zagadnienia związane z ochroną zabytków,
- sporządzanie i aktualizowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,
- inspirowanie działań niezależnych podmiotów społecznych, gospodarczych i politycznych, stymulowanie powstawania zrzeszeń publiczno-prywatnych, informowanie środowisk, opinii publicznej, władz państwowych itp.,
- stymulowanie działań właścicieli obiektów zabytkowych do ich utrzymywania w należyтым stanie,
- promowanie pozytywnych działań w ochronie zabytków np. przez fundowanie nagród, nagłaśnianie przez media, przyznawanie dyplomów itp.

Zakłada się, że zadania określone w *Programie* będą realizowane w wyniku następujących działań:

1. Wspólne działania władz samorządowych z WKZ oraz z: właścicielami i posiadaczami obiektów, diecezjami, organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami regionalnymi, ośrodkami naukowymi;
2. Działania własne władz samorządowych:
 - a) prawne – np. uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, powoływanie parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów, które winny być objęte ochroną;
 - b) finansowe – należyte utrzymywanie, wykonywanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy oraz dotacje, system ulg finansowych, nagrody, zachęty dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych;
 - c) programowe – realizacja projektów i programów regionalnych,
 - d) inne – działania stymulujące, promocyjne, edukacyjne itp.
3. działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej.

Zgodnie z *Ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* Wójt gminy ma obowiązek sporządzenia co 2 lata sprawozdania z realizacji *Programu*, które przedstawia radzie gminy. Postuluje się, by sprawozdania te przekazywane były do wiadomości Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków – Delegatura w Krośnie oraz do Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Oddział Terenowy w Rzeszowie.

IX. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY BRZOZÓW

Zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega m.in. na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, a także na prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz jego zabezpieczeniu, dla utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań także jest obowiązkiem podmiotu posiadającego tytuł prawny do zabytku - osób fizycznych, jednostek organizacyjnych – a więc właścicieli, trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym. Wsparciem w realizacji tych zadań mogą być środki publiczne przekazywane w formie dotacji celowej, udzielanej na wniosek właściciela, użytkownika lub osób przez nie upoważnionych.

Przedstawione poniżej informacje są wskazaniem możliwości finansowania w różnorodnych obszarach działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego. Nie stanowią jednak bezpośredniego wskazania sposobów finansowania poszczególnych zadań. Ponieważ opieka i ochrona zabytków realizowana jest poprzez różnorodne działania - dotyczące zarówno sfery materialnej (np., konserwacja i renowacja zabytków, zabezpieczenia) jak i niematerialnej (np. edukacja i popularyzacja wiedzy) - system finansowania ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce złożony jest z wielu różnorodnych i niezależnych od siebie elementów.

Potencjalne źródła finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w latach 2017-2020

IX.1. Finanse publiczne - budżet państwa i budżety samorządów terytorialnych

IX.1.1. Budżet Państwa

IX.1.1.1. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego dysponuje instrumentami finansującymi działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego na mocy przyjętych rozwiązań wynikających z „Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004 –2020”. Corocznie Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego ogłasza nabór wniosków do prowadzonych przez siebie programów. Ogłaszane decyzją MKiDN programy stanowią podstawę ubiegania się o środki ministra na zadania z zakresu kultury i ochrony dziedzictwa kulturowego, które realizowane być mogą m.in. przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, uczelnie, kościoły i związki wyznaniowe, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze.

Programy określają: cele, zadania, typy projektów, alokację finansową, uprawnionych wnioskodawców, tryb naboru i wyboru wniosków, kryteria oceny, zobowiązania wnioskodawców oraz wskaźniki monitoringu. Szczegółowy opis każdego programu i priorytetu zamieszczony jest na stronie internetowej Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Na 2017 r. ogłoszone zostały m.in. następujące Programy:

- *Ochrona zabytków*

Celem priorytetu jest zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, realizowane poprzez konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych oraz

ich udostępnianie na cele publiczne. Duży nacisk – obok prac przy obiektach najcenniejszych – kładziony będzie na dofinansowanie prac przy obiektach najbardziej zagrożonych. O dofinansowanie w ramach priorytetu mogą ubiegać się podmioty prawa polskiego – osoby fizyczne, jednostki samorządu terytorialnego lub inne jednostki organizacyjne, będące właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadające taki zabytek w trwałym zarządzie (o dofinansowanie w ramach priorytetu nie mogą ubiegać się państwowe instytucje kultury, publiczne szkoły oraz uczelnie wyższe, uczelnie artystyczne oraz inne podmioty, o których mowa w art. 72 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami).

- Kultura Ludowa i tradycyjna

Celem programu jest wspieranie zjawisk związanych ze spuścizną kultur tradycyjnych, transformacjami (przekształceniami i przemianami) poszczególnych elementów oraz współczesnymi kontekstami ich występowania. w tym odnoszących się także do kultur mniejszości narodowych i etnicznych oraz tradycji środowiskowych (w tym zawodowych i wiekowych np. zjawisk folkloru dziecięcego i młodzieżowego). Inicjatywy te mają przyczyniać się do integracji członków społeczności, wśród których dane zjawiska funkcjonują, i w ramach których są przekazywane (transmitowane). O dofinansowanie w ramach priorytetu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury (z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego); organizacje pozarządowe; podmioty prowadzące działalność gospodarczą; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.

- Ochrona zabytków archeologicznych

Celem programu jest ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez wspieranie kluczowych dla tego obszaru zadań, obejmujących niedestrukcyjne rozpoznanie i dokumentację zasobów dziedzictwa archeologicznego oraz opracowanie i publikację wyników przeprowadzonych badań archeologicznych. O dofinansowanie w ramach priorytetu ubiegać się mogą następujące podmioty prawa polskiego: samorządowe instytucje kultury, państwowe instytucje kultury, organizacje pozarządowe, publiczne uczelnie akademickie, niepubliczne uczelnie akademickie, podmioty prowadzące działalność gospodarczą.

- Infrastruktura domów kultury

Celem programu jest zapewnienie optymalnych warunków dla działalności domów i ośrodków kultury oraz centrów kultury i sztuki w zakresie edukacji kulturalnej i animacji kultury poprzez modernizację i rozbudowę ich infrastruktury. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: domy kultury, ośrodki kultury oraz centra kultury i sztuki posiadające status samorządowej instytucji kultury – z wyjątkiem instytucji współprowadzonych przez ministra i jednostki samorządu terytorialnego; biblioteki posiadające status samorządowej instytucji kultury, w skład których wchodzi domy kultury, ośrodki kultury lub centra kultury i sztuki; jednostki samorządu terytorialnego – wyłącznie jako organy prowadzące dla podmiotów, o których mowa w pkt. 1 i 2

- Kultura dostępna

Celem programu jest wspieranie zadań służących ułatwieniu dostępu do kultury, skierowanych do szerokiego grona odbiorców i sprzyjających integracji społecznej. Działania te powinny służyć osiągnięciu realnych, systemowych i długofalowych efek-

tów w niwelowaniu barier w dostępie do kultury w wymiarach: przestrzennym, ekonomicznym, społeczno-mentalnym i kompetencyjnym ze szczególnym uwzględnieniem potrzeb osób z miejscowości pozbawionych bezpośredniego dostępu do narodowych zasobów dóbr kultury, instytucji kultury oraz instytucji artystycznych. O dofinansowanie w ramach programu ubiegać się mogą m.in. następujące podmioty prawa polskiego: państwowe instytucje kultury; samorządowe instytucje kultury; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne; podmioty prowadzące działalność gospodarczą Program Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, którego celem jest zwiększenie efektywności wykorzystania funduszy europejskich na rzecz rozwoju kultury poprzez zapewnienie środków na pokrycie tzw. wkładu własnego dla zadań, które ubiegają się o dofinansowanie w ramach programów europejskich. O promesę ubiegać mogą się następujące podmioty prawa polskiego: państwowe instytucje kultury; samorządowe instytucje kultury; jednostki samorządu terytorialnego; organizacje pozarządowe; kościoły i związki wyznaniowe; publiczne szkoły artystyczne; państwowe uczelnie artystyczne; archiwa państwowe.

IX.1.1.2. Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków

Środki finansowe z budżetu państwa, z części, której dysponentem jest wojewoda, przeznaczone na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków położonych na terenie województwa podkarpackiego. W 2016 r. podstawowymi kryteriami rozdziału środków rozdziału środków były:

- wartość historyczna i artystyczna obiektu, z najważniejszym kryterium - okresem powstania (największą ilość punktów posiadają obiekty najstarsze)
- wartość obiektu w krajobrazie kulturowym, to jest znaczenie obiektu w przestrzeni miejskiej (zespole urbanistycznym) lub wiejskiej, a w odniesieniu do zabytków ruchomych we wnętrzu
- konieczność kontynuacji lub zakończenia prac – preferowane były prace przy realizacjach rozpoczętych w latach ubiegłych, szczególnie możliwość ich zakończenia
- stan zachowania zabytku – stan katastrofalny lub istotne zagrożenie traktuje się priorytetowo
- przygotowanie zabytku do podjęcia przy nim prac konserwatorskich i zaangażowanie właściciela obiektu w ten proces, m.in. wysokość deklarowanego procentowego udziału środków własnych.

O dotację wystąpić może osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru zabytków albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie. Dotacja może być udzielona w wysokości do 50% nakładów, a w wyjątkowych przypadkach do 100% (jeśli zabytek posiada wyjątkową wartość, wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, lub jeżeli stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac.

IX.1.1.3. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – Fundusz Kościelny

Dotacje z Funduszu Kościelnego udzielane są na remonty i konserwacje obiektów sakralnych o charakterze zabytkowym, w zakresie podstawowych prac zabezpieczających obiekt (w szczególności: remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej i przeciwpożarowej). Z Funduszu nie finansuje się remontów i konserwacji obiektów towarzyszących (takich jak np.: dzwonnice wolnostojące, krzyże) ruchomego wyposażenia obiektów sakral-

nych (takich jak np.: obrazy, ikonostasy, stalle, epitafia, szaty i naczynia liturgiczne, instrumenty muzyczne, dzwony) oraz otoczenia świątyni, a także stałych elementów wystroju wnętrz (takich jak np.: polichromie, freski, witraże i posadzki).

Podmiotami uprawnionymi do otrzymywania środków są: osoby prawne Kościoła Katolickiego, osoby prawne innych kościołów i związków wyznaniowych działających na podstawie ustaw o stosunku Państwa do kościołów oraz związków wyznaniowych, osoby prawne kościołów i związków wyznaniowych wpisanych do rejestru kościołów i związków wyznaniowych, o którym mowa w art. 30 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania.

IX.1.1.4. Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej

W ramach Programu Priorytetowego *Ochrona i przywracanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej, Część 1) Ochrona obszarów i gatunków cennych przyrodniczo* możliwe jest pozyskanie funduszy m.in. na prace pielęgnacyjne przy zabytkowych parkach i ogrodach.

Program realizowany będzie w latach 2015 - 2023.

Beneficjentami programu mogą być m.in.

a.jednostki samorządu terytorialnego i ich związki, parki krajobrazowe i ich zespoły, uczelnie wyższe;

b.organizacje pozarządowe, stowarzyszenia jednostek samorządu terytorialnego i jednostki organizacyjne PGL Lasy Państwowe;

c.podmioty będące właścicielem, użytkownikiem wieczystym lub zarządcą zabytkowych parków i ogrodów

IX.1.2. Województwo podkarpackie/samorząd województwa podkarpackiego/

IX.1.2.1. Z budżetu Województwa Podkarpackiego mogą być udzielane dotacje celowe na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku ruchomym lub nieruchomym, zwane dalej dotacjami, jeżeli zabytek ten spełnia łącznie następujące kryteria:

- 1) znajduje się na terenie Województwa Podkarpackiego,
- 2) jest udostępniany publicznie do celów niekomercyjnych,
- 3) nie jest wyłączony do użytku prywatnego,
- 4) posiada istotne znaczenie historyczne, sakralne, artystyczne lub kulturowe,
- 5) jest wpisany do rejestru zabytków.

Szczegółowe informacje o zasadach i kryteriach przyznawania dotacji zawarte są w załączniku do uchwały Sejmiku Województwa Podkarpackiego dostępnym na stronie internetowej

http://www.kultura.wrotapodkarpackie.pl/images/do/17/dotacje/zalacznik_XVII_285_12.pdf

IX.1.3. Samorząd Miasta i Gminy Brzozów

- Dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane zabytków wpisanych do rejestru zabytków, położonych na obszarze gminy

- Wydatki na działalność bieżącą gminnych instytucji kultury

Poza źródłami finansowania jakimi są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa oraz budżetów samorządów, finansowanie ochrony zabytków odbywa się również przy znaczącym udziale funduszy pochodzących z Unii Europejskiej.

IX.1.4. Fundusze Strukturalne Unii Europejskiej

IX.1.4.1. Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020

Oś priorytetowa 4 ochrona środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego; Działanie 4.4. Kultura, którego celem jest podniesienie atrakcyjności kulturalnej regionu i zwiększona dostępność do dóbr kultury. Wśród typów projektów znajdują się m.in. prace konserwatorskie, prace restauratorskie i roboty budowlane i/lub zakup wyposażenia służące zachowaniu zabytków nieruchomych wraz z otoczeniem, w celu udostępnienia ich jako atrakcje kulturalne regionu.

IX.1.4.2. Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko 2014-2020 (Ministerstwo Rozwoju, <https://www.pois.gov.pl/strony/o-programie/dokumenty/program-operacyjny-infrastruktura-i-srodowisko-2014-2020/>)

Oś priorytetowa VIII: Ochrona dziedzictwa kulturowego i rozwój zasobów kultury, Priorytet Inwestycyjny 6.C. Zachowanie, ochrona, promowanie i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego, którego celem jest lepsza dostępność infrastruktury kultury i dziedzictwa kulturowego oraz wzrost kompetencji kulturowych społeczeństwa jako ważnych elementów konkurencyjności gospodarki.

W ramach tego priorytetu wsparciem objęte będą kompleksowe zadania związane z ochroną i udostępnieniem, w tym turystycznym, zabytków o znaczeniu ponadregionalnym, dotyczące renowacji zabytków nieruchomych wraz z otoczeniem, konserwacji zabytków ruchomych i ich digitalizacji. W ramach przedsięwzięć odnoszących się do rozwoju zasobów kultury realizowane będą projekty dotyczące zwiększenia dostępu do zasobów kultury poprzez działania zwiększające dostęp do zasobów kultury, poprawę jakości funkcjonowania instytucji kultury, w tym poprzez podnoszenie standardów infrastruktury oraz zakup wyposażenia do prowadzenia działalności kulturalnej i edukacyjnej.

IX.2. Finansowanie ochrony i opieki nad zabytkami w Gminie Brzozów

System finansowania ochrony i opieki nad zabytkami w gminach złożony jest z wielu różnorodnych i niezależnych od siebie elementów, charakterystycznych dla systemu finansowania tego obszaru w Polsce.

Finansowanie przez właścicieli

Utrzymanie obiektów zabytkowych w odpowiednim stanie i finansowanie wykonywanych przy nich prac należy do obowiązków ich właścicieli. Zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków... opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega m.in. na zapewnieniu warunków do dokumentowania zabytku, popularyzacji wiedzy o nim, a także na prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz jego zabezpieczeniu, dla utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie. Finansowanie tych działań także jest obowiązkiem podmiotu posiadającego tytuł prawny do zabytku - osób fizycznych, jednostek organizacyjnych - a więc właścicieli, trwałych zarządców, użytkowników wieczystych. Dla jednostki samorządu terytorialnego, posiadającej tego rodzaju tytuł prawny do obiektu, opieka nad zabytkiem jest jej zadaniem własnym.

Finanse publiczne – dotacje

Wsparciem w realizacji ww zadań są środki publiczne przekazywane w formie dotacji celowej, udzielanej na wniosek właściciela, użytkownika lub osób przez nie upoważnionych.

IX.1. Prognozy dotyczące finansowania zadań Programu przewidziane do realizacji w latach 2017-2020

Wysokość środków finansowych na realizację zadania Programu w latach 2017-2020 zostanie corocznie określona w uchwale budżetowej gminy Brzozów.

X. ANEKSY

X.1. ANEKS nr 1 - Wykaz obiektów w Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Brzozów

Lp	Miejscowość	Adres (ulica, numer domu)	Obiekt	Materiał ścian
1.	Brzozów	Mickiewicza 29	Kościół parafialny	ceglane
2.	Brzozów	Mickiewicza 29	Dzwonnica Kościelna	ceglane
3.	Brzozów	Mickiewicza 31	Budynek Kolegium Księża Misjonarzy	ceglane
4.	Brzozów	Armii krajowej 3	Budynek Dawnego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”	ceglane
5.	Brzozów	Rynek 10	Ratusz	ceglane
6.	Brzozów	Bielawskiego 1	Dom	Ceglane
7.	Brzozów	Mickiewicza 23	Dom	Ceglane
8.	Brzozów	Rynek 2	Dom (kamienica)	Ceglane
9.	Brzozów	Plac Grunwaldzki	Pomnik Grunwaldzki	Kamienne
10.	Brzozów	Rzeszowska	Pomnik Konfederatów Barskich	Ceglane
11.	Brzozów	Ceglowskiego, na przeciw nr 44	Kirkut	Nie dotyczy
12.	Brzozów	Kościuszki 21	Dom	Ceglane
13.	Brzozów	Moniuszki (przy nr 16)	Kapliczka St. Kostki	Ceglane
14.	Brzozów	Ul. Kościuszki, Harcerska i Olejarska	Fortyfikacje	Kamienno-ziemne
15.	Brzozów	Przy drodze w kierunku Rzeszowa	CMENTARZ Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
16.	Górki	Przy kościele	Kościół Parafialny w Górkach	Drewniane
17.	Górki	Przy drodze do Humnisk	Kapliczka Św. Bartłomieja	Ceglane
18.	Górki	Część zwana Kijowiec	Kapliczka	Ceglana
19.	Górki	Za kościołem Parafialnym	Cmentarz Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
20.	Grabownica	Przy nr 747	Kapliczka	Ceglane
21.	Grabownica	763	Kościół parafialny	Ceglane
22.	Grabownica	763	Dzwonnica kościelna	Ceglane
23.	Grabownica	763	Obelisk nagrobny	Kamienne
24.	Grabownica	764	Organistówka	Drewniane
25.	Grabownica	766	Stara plebania	Ceglane
26.	Grabownica	Przy cmentarzu parafialnym	Stodoła Plebańska	Drewniane
27.	Grabownica	794	Pałac	Ceglane
28.	Grabownica	794	PARK zabytkowy	Nie dotyczy
29.	Grabownica	Przy nowej plebani	Cmentarz Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
30.	Humniska	Obok nr 871	Kapliczka	Kamienne
31.	Humniska	Obok nr 182	Kapliczka	Ceglane

32.	Humniska	Obok nr 245	Kapliczka	Ceglane
33.	Humniska	401	Kapliczka	Ceglane
34.	Humniska	413	Dwór	Ceglane
35.	Humniska	Przy drodze krajowej w kierunku Sanoka	Park zabytkowy	Nie dotyczy
36.	Humniska	489	Kapliczka	Ceglane
37.	Humniska	664	Kościół Parafialny	Drewniane
38.	Humniska	664	Plebania	Ceglane
39.	Humniska	Przy drodze w kierunku Sanoka	Cmentarz Rzym. – Kat. (duża strona)	Nie dotyczy
40.	Przysietnica	855	Kościół parafialny	Ceglane
41.	Przysietnica	220	Kapliczka	Ceglane
42.	Przysietnica	557 (d. 367)	Kapliczka	Ceglane
43.	Przysietnica	376	Kapliczka	Ceglane
44.	Przysietnica	Przy drodze w kierunku Brzozowa	Cmentarz Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
45.	Stara Wieś	460	Klasztor Sióstr Służebniczek	Ceglane
46.	Stara Wieś	778	Mur kościelny wokół kościoła parafialnego	Ceglane
47.	Stara Wieś	778	Klasztor OO Jezuitów	Ceglane
48.	Stara Wieś	778	Kościół klasztorny	Ceglane
49.	Stara Wieś	778	Spichlerz	Ceglane
50.	Stara Wieś	Przy drodze w kierunku Brzozowa	Cmentarz Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
51.	Turze Pole	Przy drodze do Orzechówki	Kapliczka	Murowana
52.	Zmiennica	181	Kościół	Drewniane
53.	Zmiennica	181	Kapliczka Św. Jana Nepomucena	Drewniane
54.	Zmiennica	Przy skrzyżowaniu w kierunku Brzozowa	Spichlerz Dworski	Ceglane
55.	Zmiennica	Przy drodze w kierunku Jasionowa, w sąsiedztwie Szkoły Podstawowej	Park zabytkowy	Nie dotyczy

X.2. ANEKS nr 2 - Wykaz obiektów w Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Brzozów - stanowiska archeologiczne

L.p.	Nazwa stanowiska	Nr stan. w miejscowości (nr na obszarze)	Obszar AZP	Rodzaj stanowiska	Chronologia
1.	Stara Wieś	2 (31)	109-76	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze
2.	Stara Wieś	3 (24)	109-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
3.	Stara Wieś	4 (25)	109-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Wczesne epoka brązu • Pradzieje
4.	Stara Wieś	5 (26)	109-76	Punkt osadniczy	Neolit
5.	Przysietnica	8 (32)	109-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
6.	Przysietnica	9 (33)	109-76	Ślad osadnictwa	TKŁ (Epoka brązu/ Okres halszacki)
7.	Przysietnica	5 (8)	109-77	Punkt osadniczy	Pradzieje
8.	Przysietnica	6 (11)	109-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Neolit? • Pradzieje
9.	Przysietnica	7 (12)	109-77	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze (późna faza)
10.	Brzozów	1 (1)	110-76	• Osada (?) • Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Neolit • 1768 r. • Nieokreślona
11.	Brzozów	2 (2)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit
12.	Brzozów	4 (3)	110-76	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny (XVII-XVIII w.)
13.	Brzozów	7 (4)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit
14.	Brzozów	8 (5)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu
15.	Brzozów	9 (10)	110-76	• Osada • Ślad osadnictwa	• Kult. przeworska (OR) • Późne średniowiecze
16.	Brzozów	10 (11)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
17.	Brzozów	11 (12)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
18.	Brzozów	12 (13)	110-76	Ślad osadnictwa	Wczesna epoka brązu (?)
19.	Brzozów	13 (14)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje

20.	Brzozów	14 (15)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
21.	Brzozów	15 (16)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
22.	Brzozów	16 (17)	110-76	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa	• Epoka brązu • Kult. przeworska (OR)
23.	Brzozów	17 (18)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
24.	Brzozów	18 (19)	110-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Epoka brązu • Kult. przeworska (OR) • Pradzieje
25.	Brzozów	19 (20)	110-76	• Osada • Osada	• Kult. przeworska (OR) • Wczesne średniowiecze/ Późne średniowiecze
26.	Brzozów	20 (21)	110-76	Ślad osadnictwa	Wczesne epoka brązu (?)
27.	Brzozów	21 (64)	110-76	Zespół staromiejski	Późne średniowiecze
28.	Humniska	22 (22)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
29.	Humniska	23 (23)	110-76	Punkt osadniczy	TKŁ (Okres halszacki)
30.	Stara Wieś (teren klasztoru)	1 (9)	110-76	Osada	XVI w.
31.	Stara Wieś	6 (27)	110-76	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR)
32.	Stara Wieś	7 (28)	110-76	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia
33.	Stara Wieś	8 (29)	110-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit • Kult. przeworska (OR)
34.	Stara Wieś	9 (30)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit
35.	Stara Wieś	10 (31)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu
36.	Stara Wieś	11 (32)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
37.	Stara Wieś	12 (33)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
38.	Stara Wieś	13 (34)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit (?)
39.	Stara Wieś	14 (35)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
40.	Stara Wieś	15 (36)	110-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Późne średniowiecze
41.	Stara Wieś	16 (37)	110-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit/Wczesna epoka brązu • Kult. przeworska (OR)
42.	Stara Wieś	17 (38)	110-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit • Kult. przeworska (OR)

				czy	
43.	Stara Wieś	18 (39)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
44.	Stara Wieś	19 (40)	110-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu
45.	Stara Wieś	20 (41)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
46.	Stara Wieś	21 (42)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
47.	Stara Wieś	22 (43)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
48.	Stara Wieś	23 (44)	110-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu
49.	Stara Wieś	24 (45)	110-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Epoka kamienia • Pradzieje
50.	Stara Wieś	25 (46)	110-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit • Epoka brązu • Pradzieje
51.	Stara Wieś	26 (47)	110-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Wczesna epoka brązu (?) • Pradzieje
52.	Stara Wieś	27 (48)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
53.	Stara Wieś	28 (49)	110-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit/Wczesna epoka brązu • Pradzieje
54.	Stara Wieś	29 (50)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
55.	Stara Wieś	30 (51)	110-76	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa	• Starsza epoka brązu • Późne średniowiecze
56.	Stara Wieś	31 (52)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
57.	Stara Wieś	32 (53)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
58.	Stara Wieś	33 (54)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
59.	Stara Wieś	34 (55)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit
60.	Brzozów (Góra Kalwaria)	3 (10)	110-77	Kurhan (?)	Nieokreślona
61.	Humniska (teren kopalni nafty)	1 (12)	110-77	Ślad osadnictwa	Okres lateński ?
62.	Humniska	2 (13)	110-77	Ślad osadnictwa	Neolit
63.	Humniska (Wielka Strona)	3 (1)	110-77	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa	• Epoka kamienia • Wczesne średniowiecze • Pradzieje

64.	Humniska (Wielka Strona)	4 (2)	110-77	• Ślad osadnictwa • Osada • Osada • Punkt osadniczy	• Neolit (?) • Kult. przeworska (OR) • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
65.	Przysietnica	1 (14)	110-77	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR)
66.	Przysietnica (dawny PGR)	2 (6)	110-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje
67.	Przysietnica	3 (7)	110-77	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Epoka kamienia • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
68.	Przysietnica	4 (8)	110-77	Punkt osadniczy	Pradzieje
69.	Brzozów	5 (115)	111-76	Ślad osadnictwa	Paleolit schyłkowy
70.	Brzozów	6 (116)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
71.	Górki	1 (117)	111-76	Ślad osadnictwa	Kult. ceramiki sznurowej (Neolit schyłkowy)
72.	Górki	12 (93)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
73.	Górki	13 (94)	111-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Neolit/Wczesna epoka brązu • Pradzieje
74.	Górki	14 (95)	111-76	Ślad osadnictwa	Neolit
75.	Górki	15 (96)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
76.	Górki	16 (97)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
77.	Górki	17 (98)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki (?)
78.	Górki	18 (99)	111-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Epoka kamienia • Epoka brązu/ Okres halsztacki
79.	Górki	19 (100)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
80.	Humniska (Mała Strona)	8 (101)	111-76	• Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Kult. przeworska (OR) • Późne średniowiecze
81.	Humniska (Mała Strona)	9 (102)	111-76	• Punkt osadniczy • Osada	• TKŁ? (Epoka brązu/ Okres halsztacki) • Kult. przeworska (OR)
82.	Humniska	10 (103)	111-76	Osada	Epoka brązu/Okres halsztacki, Okres lateński?
83.	Humniska (Mała Strona)	11 (101)	111-76	• Ślad osadnictwa • Osada	• Wczesna epoka brązu • Kult. przeworska (POR)

84.	Humniska	12 (105)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres Halsztacki ?
85.	Humniska	13 (106)	111-76	Ślad osadnictwa	Wczesna epoka brązu
86.	Humniska	14 (107)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
87.	Humniska (Mała Strona)	15 (108)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/Okres halsztacki
88.	Humniska (Mała Strona)	16 (109)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska (POR)
89.	Humniska (Mała Strona)	17 (110)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/Okres halsztacki
90.	Humniska	18 (111)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
91.	Humniska	19 (112)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska (POR)
92.	Humniska	20 (113)	111-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
93.	Humniska	21 (114)	111-76	Osada	Kult. przeworska (POR)
94.	Turze Pole	1 (60)	111-76	Ślad osadnictwa	III-IV w. (293-306 r.)
95.	Turze Pole	2 (61)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki ?
96.	Turze Pole	3 (62)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia
97.	Turze Pole	4 (63)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki
98.	Turze Pole	5 (64)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki ?
99.	Turze Pole	6 (65)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki
100.	Turze Pole	7 (66)	111-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Neolit • Epoka brązu/ Okres halsztacki • Kult. przeworska (POR)
101.	Turze Pole	8 (67)	111-76	• Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Epoka brązu/ Okres halsztacki • Kult. przeworska (OR)
102.	Turze Pole	9 (68)	111-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Kult. przeworska (POR) • Późne średniowiecze
103.	Turze Pole	10 (69)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki ?
104.	Turze Pole	11 (70)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
105.	Turze Pole	12 (71)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska? (OR)
106.	Turze Pole	13 (72)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
107.	Turze Pole	14 (73)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
108.	Zmiennica	2 (1)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki

109.	Zmiennica	3 (2)	111-76	Ślad osadnic-twa	Wczesne epoka brązu
110.	Zmiennica	4 (3)	111-76	Punkt osadni-czy	Epoka brązu (?)
111.	Zmiennica	5 (4)	111-76	• Ślad osadnic-twa • Punkt osadni-czy	• Neolit • Epoka brązu/ Okres halsztacki
112.	Zmiennica	6 (5)	111-76	• kopiec ziemny • 4 kopce ziemne	• Kult. ceramiki sznurowej? (Neolit schyłkowy) • Okres nowożytny
113.	Zmiennica	7 (6)	111-76	Ślad osadnic-twa	Pradzieje
114.	Zmiennica	8 (7)	111-76	Ślad osadnic-twa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
115.	Zmiennica	9 (8)	111-76	Ślad osadnic-twa	Pradzieje
116.	Zmiennica	10 (9)	111-76	Ślad osadnic-twa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
117.	Zmiennica	11 (20)	111-76	Ślad osadnic-twa	Kult. przeworska (OR)
118.	Zmiennica	12 (21)	111-76	Punkt osadni-czy	Kult. przeworska (POR)
119.	Zmiennica	13 (12)	111-76	Punkt osadni-czy	Epoka brązu (?)
120.	Zmiennica	14 (13)	111-76	• Ślad osadnic-twa • Ślad osadnic-twa	• Neolit/Wczesna epoka brązu • Pradzieje
121.	Zmiennica	15 (14)	111-76	Ślad osadnic-twa	Kult. pucharów lejkowatych (Późny neolit)
122.	Zmiennica	16 (15)	111-76	Ślad osadnic-twa	Pradzieje
123.	Zmiennica	17 (16)	111-76	Ślad osadnic-twa	Pradzieje
124.	Zmiennica	18 (17)	111-76	Punkt osadni-czy	Epoka brązu
125.	Zmiennica	19 (18)	111-76	Ślad osadnic-twa	Epoka brązu (?)
126.	Zmiennica	20 (19)	111-76	Ślad osadnic-twa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
127.	Górki	2 (3)	111-77	• Ślad osadnic-twa • Ślad osadnic-twa • Ślad osadnic-twa	• Kult. przeworska (POR) • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
128.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	3 (32)	111-77	Ślad osadnic-twa	Wczesne średniowiecze
129.	Grabownica Stareńska (góra Kijowiec)	1 (35)	111-77	Skarb	Okres rzymski
130.	Grabownica Stareńska	2 (7)	111-77	Ślad osadnic-twa	Neolit

131.	Grabownica Starażeńska	3 (33)	111-77	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit (?) • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
132.	Grabownica Starażeńska	4 (36)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit
133.	Grabownica Starażeńska	5 (37)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit
134.	Grabownica Starażeńska	6 (38)	111-77	Ślad osadnictwa	Kult. ceramiki sznurowej (Neolit schyłkowy)
135.	Grabownica Starażeńska	7 (4)	111-77	Punkt osadniczy	Pradzieje
136.	Grabownica Starażeńska	8 (5)	111-77	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Epoka kamienia • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
137.	Grabownica Starażeńska	9 (6)	111-77	Punkt osadniczy	Wczesne średniowiecze (późna faza)
138.	Grabownica Starażeńska	10 (8)	111-77	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halszacki
139.	Grabownica Starażeńska (dawny PGR)	11 (9)	111-77	Osada	Wczesne średniowiecze (późna faza)
140.	Grabownica Starażeńska	12 (10)	111-77	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze
141.	Grabownica Starażeńska	13 (11)	111-77	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa	• Kult. przeworska (OR) • Wczesne średniowiecze
142.	Grabownica Starażeńska	14 (12)	111-77	Punkt osadniczy	Wczesne średniowiecze
143.	Grabownica Starażeńska (Mała Strona)	15 (13)	111-77	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze
144.	Grabownica Starażeńska	16 (19)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu
145.	Grabownica Starażeńska	17 (20)	111-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje
146.	Humniska	5 (1)	111-77	Osada	Wczesne średniowiecze
147.	Humniska (Wielka)	6 (2)	111-77	• Punkt osadniczy	• Wczesne średniowiecze • Pradzieje

	Strona)			• Ślad osadnictwa	
148.	Humniska	7 (3)	111-77	Punkt osadniczy	Wczesne średniowiecze
149.	Górki	4 (1)	112-77	Osada	Pradzieje
150.	Górki	5 (2)	112-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Późne średniowiecze/Okres nowożytny
151.	Górki	6 (3)	112-77	• Punkt osadniczy • Punkt osadniczy • Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Pradzieje • Neolit/Wczesna epoka brązu • Kult. przeworska (POR) • Średniowiecze
152.	Górki	7 (4)	112-77	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu
153.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	8 (5)	112-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Średniowiecze • Okres nowożytny
154.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	9 (6)	112-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Średniowiecze?
155.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	10 (7)	112-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Neolit/Wczesna epoka brązu
156.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	11 (8)	112-77	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halszacki?

X.3. ANEKS nr 3 – Wykaz obiektów proponowanych do ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków

1.	Brzozów	Głowackiego 78	Kapliczka	Kamienne
2.	Brzozów	Kościuszki 8	Kapliczka	Ceglane
3.	Brzozów	Kościuszki 12	Kapliczka	Ceglane
4.	Brzozów	Kościuszki 16	Kapliczka	Kamienne
5.	Brzozów	Kościuszki 21	Kapliczka	Ceglane
6.	Brzozów	Legionistów 41	Kapliczka	Kamienne
7.	Brzozów	Mostowa 7	Kapliczka	Ceglane
8.	Brzozów	3 Maja 44	Figura Matki Boskiej	Kamienne
9.	Brzozów	Plac Grunwaldzki 4	Dawna Szkoła Powszechna Żeńska	ceglane
10.	Brzozów	Plac Grunwaldzki 5	Dawny budynek Starostwa Powiatowego	ceglane
11.	Brzozów	Kopernika 2	Willa	Ceglane
12.	Brzozów	Mickiewicza 6	Kamienica	Ceglane
13.	Brzozów	Mickiewicza 7	Kamienica	Ceglane
14.	Brzozów	Mickiewicza 8	D. Szkoła Ludowa Męska	Ceglane
15.	Brzozów	Mickiewicza 10	D. Budynek Magistratu (ob. Poczta)	Ceglane
16.	Brzozów	Mickiewicza 22	Dom (ob. m. in. apteka)	Ceglane
17.	Brzozów	Mickiewicza 26	D. Gmach Towarzystwa Zaliczkowego (ob. Podkarpacki Bank Spółdzielczy)	Ceglane
18.	Brzozów	Mickiewicza 27	Kamienica	Ceglane
19.	Brzozów	Pańki 1	D. Powszechna Szkoła Męska	Ceglane
20.	Brzozów	Pańki 2	D. Państwowe Gimnazjum	Ceglane
21.	Brzozów	Rynek 1	Kamienica	Ceglane
22.	Brzozów	Rynek 3	Kamienica	Ceglane
23.	Brzozów	Rynek 4	Kamienica	Ceglane
24.	Brzozów	Rynek 5	Kamienica	Ceglane
25.	Brzozów	Rynek 6	Kamienica	Ceglane
26.	Brzozów	3 Maja 38	Kapliczka	Kamienne
27.	Brzozów	Armii Krajowej 4	Kamienica	ceglane
28.	Brzozów	Armii Krajowej 7	Dom	Ceglane
29.	Brzozów	Armii Krajowej 11	Dom	Ceglane
30.	Brzozów	Armii Krajowej 16	Dom	Ceglane
31.	Brzozów	Armii Krajowej 19	Dom	Ceglane
32.	Brzozów	Armii Krajowej 24	Dom	Ceglane
33.	Brzozów	Armii Krajowej 26	Dom	Ceglano – drewniane
34.	Brzozów	Armii Krajowej 28	Dom	Ceglane
35.	Brzozów	Kraszewskiego 4	Dom	Ceglane
36.	Brzozów	Moniuszki 16	Dom	Ceglane
37.	Brzozów	Pańki 5	Dom	Ceglane

38.	Brzozów	Pańki 7	Dom	Ceglane
39.	Brzozów	Pańki 9	Dom	Ceglane
40.	Brzozów	Pańki 11	Dom	Ceglane
41.	Brzozów	Sienkiewicza 1	Dom, ob. Miejska Biblioteka Publiczna	Ceglane
42.	Brzozów	3 Maja 2	Dom (kamienica)	Ceglane
43.	Brzozów	Tysiąclecia 41	Dom	Ceglano – Drewniane
44.	Brzozów	Tysiąclecia 43	Dom	Drewniane
45.	Górki	Przy kościele	Figura Matki Boskiej	Kamienne
46.	Górki		Cmentarz z I wojny światowej	Nie dotyczy
47.	Grabownica	Przy Zespole Szkół	Pomnik Grunwaldzki	Kamienne
48.	Grabownica	435	Kapliczka	Kamienne
49.	Grabownica	przy drodze prowadzącej z do przysiółka Graby	Willa dyrektora kopalni narty	Drewniane
50.	Humniska	266	D. Szkoła (ob. Przedszkole)	Ceglane
51.	Humniska	848	ob. Przedszkole i Biblioteka	Drewniane
52.	Humniska	664	Dzwonnica	Ceglane
53.	Humniska	430	d. Organistówka	Ceglane
54.	Przysietnica	237	Kapliczka	Ceglane
55.	Przysietnica	Przy nr 285	Kapliczka	Ceglane
56.	Przysietnica	734	Kapliczka	Kamienne
57.	Przysietnica	Obok nr 685	Kapliczka	Kamienne
58.	Przysietnica	Obok d. Plebani	Kościelisko	Nie dotyczy
59.	Przysietnica		willa biskupów przemyskich	Drewniano-murowane
60.	Stara Wieś	Na terenie zespołu klasztornego	Figura Matki Boskiej	Kamienne
61.	Stara Wieś	Obok klasztoru OO Jezuitów	Figura matki Boskiej	Kamienne
62.	Stara Wieś	Przy klasztorze OO Jezuitów	Kapliczka odpustowa	Ceglane
63.	Stara Wieś	Przy drodze w kierunku Orzechówki	Kapliczka	Kamienne
64.	Stara Wieś	Przy nr 286	Kapliczka	Ceglane
65.	Stara Wieś	428	Kapliczka	Kamienne
66.	Stara Wieś	460	Figura Św. Józefa	Kamienne
67.	Stara Wieś	494	Kapliczka	Kamienne
68.	Stara Wieś	582	Kapliczka św. Jana Nepomucena	Ceglane
69.	Stara Wieś	Przy nr 740	Figura Matki Boskiej	Kamienne
70.	Stara Wieś	naprzeciw 763 (d. 71)	Kapliczka	Ceglane
71.	Stara Wieś	784	Kamienica	Ceglane
72.	Stara Wieś	obok zespołu oo. Jezuitów	Szkoła	Ceglane
73.	Stara Wieś		Kaplica w zespole willi ks. Jezuitów	

74.	Stara Wieś	Na cmentarzu rzym.-kat.	Kaplica grobowa jezuitów	Ceglane
75.	Turze Pole		Pomnik Grunwaldzki	Kamienne
76.	Zmiennica	W parku	Figura MB na kolumnie	Kamienne
77.	Zmiennica	Za parkiem	kapliczka św. Floriana	